

ñe'ẽ

Revista de Investigación
Lingüística y Cultural

ARANDUPY HA ÑE'Ë YVOTYTY YVY APE ARIGUA ÑEPYSYRÕVO

En defensa de la ecología lingüística y cultural mundial

Vol. 2 | Nº 1 (Guaraní) | Julio-Diciembre | 2024

ISSN: 3006-9831 | DOI: 10.47133

 yvy marãe'ỹ
Instituto Técnico Superior de
Estudios Culturales y Lingüísticos
Mec Res. Nº 1261/2012

fundación
yvy marãe'ỹ

ñe'ẽ | Revista de Investigación
Lingüística y Cultural

**ARANDUPY HA ÑE'Ë YVOTYTY YVY
APE ARIGUA ÑEPYSYRÕVO**

En defensa de la ecología lingüística y cultural mundial

Vol. 2 | Nº 1 (Guaraní) | Julio-Diciembre | 2024

yvy marãe'ỹ
Instituto Técnico Superior de
Estudios Culturales y Lingüísticos
Mec Res. Nº 1261/2012

fundación
yvy marãe'ỹ

ñe'ẽ | Revista de Investigación Lingüística y Cultural

Vol. 2 | Nº 1 (Guaraní) | Julio-Diciembre | 2024

Dr. Miguel Ángel Verón

Director

Fundación Yvy Marãe'ỹ e Instituto Técnico Superior de Estudios Culturales y Lingüísticos Yvy Marãe'ỹ, Paraguay

Email: miguel@yvymaraey.com.py

ORCID: 0000-0001-5414-2651

Mgtr. Sintya Carolina Valdez Ayala

Editora General

Universidad Nacional de Asunción, Paraguay

Email: sintyavaldez@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8779-0847

Lic. Sandra Elizabeth Valdez Ayala

Secretaria

Instituto Técnico Superior de Estudios Culturales y Lingüísticos Yvy Marãe'ỹ, Paraguay

Email: sandrivaldez663@gmail.com

ORCID: 0009-0009-7351-3425

Lic. Nolberto Darío Valdez Ayala

Diseñador gráfico

Instituto Técnico Superior de Estudios Culturales y Lingüísticos Yvy Marãe'ỹ, Paraguay

Email: nolber88@gmail.com

ORCID: 0009-0005-3750-1719

CONSEJO EDITORIAL

Dra. Laura Fortes

Universidad Federal de Integración Latinoamericana, Brasil

Dr. Wilson Martínez Guaca

Fundación Universitaria Católica Lumen Gentium, Colombia

Dra. Carla Amorós Negre

Universidad de Salamanca, España.

Dr. Mário Ramão Villalba Filho

Universidad Federal de Integración Latinoamericana, Brasil

Mgtr. Jorge Alberto Paredes Coimbra

UNIBOL Guaraní y Pueblos de Tierras Bajas "Apiaguaiki Tüpa, Bolivia

Dra. Sonia Liliana Ivanoff

Universidad Nacional de la Patagonia San Juan Bosco, Argentina

Dra. Sara Concepción Chena Centurión

Fundación Yvy Marãe'ỹ y Observatorio de Temáticas Indígenas (OBIAL) de la Universidad de la Integración Latinoamericana, Brasil

Mgtr. Domingo Meneses Méndez

Universidad Intercultural de Chiapas, México

Dra. Angélica Otazú

Fundación Yvy Marãe'ỹ y Universidad Católica Nuestra Señora de la Asunción, Paraguay

Dra. Mirtha Villagra

Universidad Nacional de Asunción (UNA)

CONSEJO CIENTÍFICO

Dr. Ramón Fogel

Centro de Estudios Rurales Interdisciplinarios, Paraguay

Dra. Ligia Karina Martins de Andrade

Universidad Federal de Integración Latinoamericana, Brasil

Dr. Guillaume Candela

University of Leeds, Reino Unido, Inglaterra

Dra. Eeva Sippola

Universidad de Helsinki, Finlandia

Arq. Fabio Descalzi Sgarbi

Asociación Internacional de Profesionales de la Traducción y la Interpretación, Fundación Yvy Marãe'ỹ, Uruguay

Dr. Wagner Barros Teixeira

Universidad Federal de la Integración Latinoamericana y Universidad Federal del Amazonas, Brasil

Dr. Ticio Escobar

Centro de Artes Visuales/ Museo del Barro, Paraguay

Dra. Eloa Soares Dutra Kastelic
Universidade Estadual de Londrina, Brasil

Dr. Antonio Ruiz Castellanos
Universidad de Cádiz, España

Dra. Ana Victoria Casimiro Córdoba
Universidad Nacional de Salta, Argentina

Dra. Mercè Lorente Casafont
Universitat Pompeu Fabra e Institut d'Estudis
Catalans, España.

Dr. Carlos Peris
Universidad Católica Nuestra Señora de la Asunción,
Paraguay

Dra. Yliana V. Rodríguez
Universidad de la República, Uruguay

Prof. Eugen Amadeus Benz
Lingüista, miembro de la CONAPI - CEP, Paraguay

Dr. Alexander Steffanell
Lee University, Estados Unidos

Dr. Paublino Carlos Ferreira
Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ (Academia de la qLengua
Guaraní), Paraguay

Mgtr. Ernesto Luis López Almada
Universidad Nacional de Itapúa, Paraguay

Dr. Michael Gasser
Indiana University, Bloomington, Indiana, Estados
Unidos

Dr. Marc Guevara Claramunt
Universitat Autònoma de Barcelona, España

Mgtr. Matías Medina
Fundación Yvy Marãe'ỹ e Instituto Técnico
Superior de Estudios Culturales y Lingüísticos
Yvy Marãe'ỹ, Paraguay

Dra. Giane da Silva Mariano Lessa
Universidade Federal da Integração Latino-
americana, Brasil

Mgtr. Miguel Hermenegildo López
Universidad Nacional de Asunción (Facultades
de Filosofía y de Ciencias Sociales) y Centro de
Estudios Rurales Interdisciplinarios (CERI), Py.

Mgtr. Celva Soledad Antúnez Galeano
Universidad Nacional del Este, Paraguay

Dra. Fernanda Castelano Rodrigues
Universidade Federal de São Carlos (UFSCar), Brasil

Dr. Haralambos Symeonidis
University of Kentucky, Estados Unidos

Mgtr. Mauro Lugo Verón
Instituto Técnico Superior de Estudios
Culturales y Lingüísticos Yvy Marãe'ỹ y
Universidad Nacional de Asunción, Paraguay

Dr. Florentino Vizcarra Pinto
Universidad Nacional intercultural de Quillabamba,
Perú

Mgtr. Leopoldo Rafael Sánchez Rumich
Instituto Técnico Superior de Estudios
Culturales y Lingüísticos Yvy Marãe'ỹ, Paraguay

Dr. Johannes Andreas Nymark
Universidad Noruega de Ciencias Económicas y
Empresariales (NHH), Noruega

Lic. Edgar Reinaldo Rolón Brítez
Instituto Técnico Superior de Estudios Culturales y
Lingüísticos Yvy Marãe'ỹ, Paraguay

Dra. Cecilia Rossi
Associate Professor in Literature and Translation,
School of Literatura, Drama and Creative Whiting,
Gran Bretaña

Dr. Manuel Enrique Bragayrac
Instituto Técnico Superior de Estudios
Culturales y Lingüísticos Yvy Marãe'ỹ, Paraguay

Mgtr. Esteban Ortega
Fundación Yvy Marãe'ỹ e Instituto Técnico
Superior de Estudios Culturales y Lingüísticos
Yvy Marãe'ỹ, Paraguay.

TRADUCTORES AL GUARANÍ

**Lic. Cintia Rolón, Lic. Edgar Rolón, Lic. Federico Ñamandu Verón,
Lic. Margarita Gayoso y Dr. Miguel Ángel Verón**

CORRESPONDENCIA

Email: revistaneeinvestigacionlinguis@gmail.com
Dirección: Cnel. Romero 318 y Cnel. Bogado, San Lorenzo, Paraguay
Teléfono: +595 21 580548

En defensa de la ecología lingüística y cultural mundial. Arandupy ha ñe'ẽ yvotyty yvy ape arigua ñepysyrõvo ©2023 por el Instituto Técnico Superior de Estudios Culturales y Lingüísticos Yvy Marãe'ỹ está bajo la licencia de CC BY 4.0. Para más información sobre esta licencia, visite <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

CONTENIDO

La revista	11
Ñe'ëtenondegua	13
Miguel Ángel Verón	
Ne'ë niko ndaha'úi ñaño mongeta hağua ańónte	15
Johannes A. Nymark	
Ñe'ë Ñeisãmyhy Mbohekoresãiva: Ñe'ë Poruhára Aty Akãrapu'ã ha Jeikove Jojarekópe	25
Eeva Sippola	
Castellano guigua ñe'ë oikéva guaraníme ñehesa'ỹijo <i>Guarani Paraguái Ñe'eryrúpe</i> (oñemyatyrõ ha oñemongakuaavéva, 2021)	41
Celeste Fleitas Guirland, Arnaldo Casco Villalba, Abelardo Ayala Rodríguez, Esmilse Ramírez de Giménez	
Derecho arandupy rehegua ha ñe'ëheta Perú-pe	73
Florentino Vizcarra Pinto, Sheylla Lia Cotrado Lupo, Saturnino Vizcarra Pinto, Elizabet Larico Sucaticona, Iván Bustamante Paricoto, Roman Roosevelt Osorio	
Tendakuéra héra guarani Paraguáiva	85
Celeste Fleitas Guirland, Arnaldo Casco Villalba, Abelardo Ayala Rodríguez, Zulma Trinidad Zarza, Esmilse Ramírez de Giménez	

LA REVISTA

Ñe'ẽ. Revista de Investigación Lingüística y Cultural es una publicación semestral de la Fundación Yvy Marãe'ỹ y del Instituto Técnico Superior de Estudios Culturales y Lingüísticos Yvy Marãe'ỹ, que impulsa la difusión de conocimientos científicos sobre las lenguas y las culturas, a fin de contribuir en la visibilización, la promoción, la defensa y el fortalecimiento de la ecología lingüística y cultural paraguaya y mundial.

Como miembros del Consejo Editorial y del Consejo Científico se encuentran académicos e investigadores de diversas universidades de Paraguay y otros países de América y Europa. Son especialistas que vienen apoyando la labor de Yvy Marãe'ỹ desde hace varios años, participando como ponentes en seminarios, conversatorios, talleres; asimismo, divulgando artículos en los libros publicados por la entidad.

Objetivo general

La revista Ñe'ẽ tiene como objetivo difundir artículos, reseñas de investigaciones, ponencias y entrevistas sobre temas lingüísticos y culturales a nivel nacional e internacional, que ayuden a la visibilización, defensa, revitalización y promoción de la diversidad lingüística y cultural, a fin de coadyuvar en la construcción de una sociedad más inclusiva, democrática, pluricultural, plurilingüe e intercultural.

Objetivos específicos

- Unir esfuerzos de investigadores de Paraguay y del exterior para la difusión de investigaciones científicas en el área de las lenguas y las culturas.
- Contribuir en la generación de conocimientos científicos y críticos que puedan ayudar a la aplicación de las políticas lingüísticas y culturales efectivas, a nivel nacional e internacional.
- Difundir artículos nacionales e internacionales originales con rigor científico para elevar el nivel de desarrollo de las investigaciones en el país y la región.
- Generar un espacio para la difusión de artículos científicos, ponencias, reseñas de investigación o entrevistas, de manera de coadyuvar en la defensa, revitalización, normalización y promoción de las lenguas indígenas, como también las lenguas minorizadas y minoritarias en general.
- Apoyar, a través de la investigación, el proceso de estandarización, modernización y normalización del uso de la lengua guaraní, especialmente la variedad paraguaya.
- Impulsar, a través de la investigación, la generación de políticas que impulsen el buen vivir, catalizado por las lenguas y culturas indígenas, como un aporte a la humanidad.

ÑE'ĒTENONDEGUA

Miguel Ángel Verón

Instituto Técnico Superior de Estudios Culturales y Lingüísticos Yvy Marãe'ỹ

Fundación Yvy Marãe'ỹ

Ñe'ëveve: miguel@yvymaraey.com.py

ORCID: 0000-0001-5414-2651

Péina vy'apópe romoĩ mayma mbo'ehavosusu ha tapicha tembikuaa ohapykuererekáva pópe **Ñe'ě. Jehaiipy Ñ'ěpykuaa ha Arandupy Rapereka Rehegua** mokõiha, osëva ñavõ poteĩ jasy, oguenohëva Fundación Yvy Marãe'ỹ ha Instituto Técnico Superior de Estudios Culturales y Lingüísticos Yvy Marãe'ỹ Paraguái-gua, opáichavo omyasãiséva marandu tembikuaa ñe'ě ha arandupy rehegua, ikatu hañuáicha oipytyvõ ojehecha, oñemyasãi, oñepysyrõ ha oñemombaretévo ñe'ě ha arandupy yvotyty Paraguái, tetã ijereregua ha opa tetãme yvy ape ariguápe.

Ko tembiapo oñemyasãiva mokõi ñe'ěme castellano (térã ambue ñe'ě ojeporuvéva yvy ape ári) -guarani reheae ojekuaaukase *artículo*, tembikuaareka rehegua jehai, ñe'ěngue amandajépe ha ñe'ějovakégui oñenohëva ko tetã ha ambue tetãme, ikatuva'erãva ohechauka, oipysyrõ, ombohekoveresãijey ha omoherakuã ñe'ě ha arandupyheta, jahechápa péicha oñepytyvõ ojerojerávo tekoaty maymave ijahápe, oguatáva *democracia* rapére, iñarandupy ha iñe'ěhetáva, tove ko'áva toikove jokupytýpe oñondivekuéra.

Ko mokõihápe romyasãi jehaiipyre oñemoñuahëva'ekue oréve Noruega, Finlandia, Perú ha Paraguáigui. Noruega-gui rovy'a romyasãire *Ne'ě niko ndaha'éi ñañomongeta hañua añõnte*, omoñuahëva'ekue Tkj. Johannes Nymark, Universidad de Ciencias Económicas y Empresariales (NHH) pegua; Finlandia katu roikuaauka *Ñe'ě Ñeisãbyhy Mbohekoresãiva: Ñe'ě Poruhára Aty Akãrapu'ã ha Jeikove Jojarekópe*, tembikuaarekahára Tkj. Eeva Sippola ha tembikuaajarã Roosa Pöllänen, Universidad de Helsinki-gua omoñuahëmyre; Perú-gui roguenohë *Derecho arandupy rehegua ha ñe'ěheta Perú-pe*, oguerukava'ekue tapicha arandu aty Universidad Nacional Intercultural de Quillabamba, Cusco pegua, omoakãva Tkj. Florentino Vizcarra Pinto. Rovy'asyry Paraguáigui romyasãire mokõi jehaiipyre omoñuahëva Paraguái Ñe'ěnguéra Sãmyhyha Ñe'ěnguéra Rapereka Moakãha, ha umivahína: *Castellano guigua ñe'ě oikéva guaraníme ñehesa'ỹijo Guarani Paraguái Ñe'eryrúpe* ha *Tendakuéra héra guarani Paraguáiva*.

Yvy Marãe'ỹ-me niko roñemongu'e rombogatávo tembiapopy roipytyvõ hañua oñeñangareko ha ojehyvykóivo ñe'ě ha arandupy yvotyty, taha'e Paraguái, tetã ijereregua ha opa tetãme yvy ape ariguápe. Paraguái rehe ñañe'ěramo, romoĩmbaite orejehegui romoirũvo orekatuháicha tetã ñe'ě tee mokõive, guarani ha castellano, ojeporúvo opa hendápe ha opa mba'erã; upéichante avei romba'apo oñepysyrõ, oñembohekoveresãijey) ha ojekuaaukávo ypykuéra ayvu, po ñe'ě, umi picha

ambue tetãygua ovapyréva ko tetãme ñe'ẽ, ha ambueve pojoapy ojeoporúva ko tetãme oñeñomongeta hağua. Roñominga tapicha katupyry mbo'ehaovusu ambue tetãmegua ndive, oñeñangareko ha ojekuaaukávo umi 800 rasa ypykuéra ñe'ẽ ojeoporúva ko Abya Yala yvýpe, ha umi 550 rasa ijayvúva gueteri América Latina-pe, henonderã iñyptũva ko'áğa rupi.

Ko sa'ary oñehenóiva marandu ha mba'ekuaápe, opa mba'e yvy ape arigua iñasãihápe ha pya'eterei iñambuehápe opa mba'e, niko tekotevẽterei oñemboguata *política* ñe'ẽ ha arandupy rehegua, ha péva Estado ha ñe'ẽ poruhára maymáva rembiaporã tee. Jaiporúramo karai Spolsky (2004, t. 8)¹ ñe'ẽ, opa mba'e iñambuéva tetãpyre opoko ñe'ẽheta rehe, ha upéicha rupi oñemboguatava'erã *política* tetãyguakuéra ndive ha ichupekuéra ġuarãva oñeñangareko potávo ñe'ẽ maymávare. Ko jehaipy romyaisãiva reheae, romoherakuãse ñe'ẽ ha arandupy Paraguái, tetã ijereregua ha yvy ape arigua situ; upéichante avei tembiapokue oñemboguatáva ñe'ẽ ha arandupy ñeñangarekóre, *ikatu hağuaicha umi 6.000 rasa ñe'ẽ ojeoporúva yvy tuichakue javeve hesãi katuĩ. Paraguái rehe ñañe'ẽramo, rohupytýne umi mba'e rohekáva ko pojoapy rupive roipytyvõramo jahejámavo tapykuépe tembiguerovia ha ñemongue'e ombotulíva peteĩ ñe'ẽ añónte ha ouvaíva arandupy ha ñe'ẽhetápe, rasaite hapopypykúva tetãyguakuéra apytépe, colonia* reko imbarete gueteri rupi.

Ore py'aite guive rogueropojái aguyje tembikuaa raperekahára oykekóva ko jehaipy mokõiha hembiapokue rupi, ha umi tapicha arandu omoñe'ẽva'ekuépe umi jehaipyre. Ore aguyjevete Paraguái Ñe'ẽnguéra Sãmbyhyha mburuvichakuérape omyasãire hembiapokue orendive ha akóinte oykekóre Yvy Marãe'ỹ rembiapo tembikuaa rapereka rehegua.

Ombojere guaraníme Traductores al guaraní

Edgar Reinaldo Rolón

Abelardo Ayala Rodríguez

Christian Raúl Ojeda

Miguel Ángel Verón

1 Spolsky, Bernard (2004) Language Policy. Cambridge University Press.

NE'Ë NIKO NDAHA'ÉI ÑAÑOMONGETA HAĞUA AÑÓNTE

Johannes A. Nymark

Universidad Noruega de Ciencias Económicas y Empresariales (NHH), Noruega

Email: johannes.nymark@nhh.no

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8053-0385>

Ojgueruka: 18/05/2024

Oñemoneĩ: 23/11/2024

DOI: <https://doi.org/10.47133/renepylen2024-01>

ÑEMOMBYKY

Aipo inglés rehe hína upe ñe'ë oporombojoajupáva, heta sy ha túva oipota iñemoñare oikuaapyhy ko ñe'ë imbarete rehe. Ko'áğa rupi heta hetave jeporekapy ojehai ko ñe'ëme, tojejapóke ipype jeporekapy mbo'ehaovusuha, empresa térã katu umi temimoĩmby oñemboguatahápe tembiakuaa. Áğa katu ñe'ë ndaha'eihína ñañomongeta ha jajokupyty hağua año, ikatuete porãnte oñembohekove resãijey umi ojehekovejopy térã umi opytãmava tesaráipe. Hebreo sa'ary XIX guive techapyrã ndekakuaavéva ojehechakuaaáva. Upéicha avei oiko umi ñe'ë ojeporúva regiõháre España-pe ha'ekuéra ohechauka ñandéve tape jaipykuikuaáva, tekotevéha tetãyguakuéra oykeko ha'ekuéra oñembohekove resãijey hağua. Guarani niko hina ñe'ë hetave tapicha oiporúva Paraguápe, katu ojererekóva ichupe ñe'ë pokáve tetãygua oiporúvaramo. Ha'e oñemomirĩ jepevéramo ko tetã rekove rechaukaha añetete. Arapy ojeikehápe tesaparápe ára reko iñambuepáre ohóvo niko ñamomba'eva'erã ñe'ë heta, ayvu maymáva reheae ikatuháre jajuhu heta hendáicha ojehechaha tekove ha arapy. Ko'ã mba'e rehe ñañe'ëramo tuichaitekoe hína umi ñe'ë oiporúva hekohapýre tapichakuéra ohechaukáva ambue hendáicha ojeikokuaaha ojoapytépe ha yvy remimoĩngue ndive, ojoavýva umi ñe'ë oñemombaretetéva ko'áğa rupi reko ha rembihecha ndive. Kovahína heta ñe'ë Abya Yala-pegua káso.

Mba'érepa oñeñe'ë: ñe'ë, tekotee, ñe'ë ñembohekoveresã, yvypóra derecho, tekove jehecha ambue hendáicha.

Ñe'ẽ niko ndaha'úi ñaño mongeta haḡua ańõnte

Ñe'ẽ ndaha'uíramo ñaño mongeta haḡua ańõnte niko inglés, ñe'ẽ ojepyso pysovéva yvy ape ári, imbaretetereivéma ramo'ã kuri. Áḡa katu ko'áḡa rupi ñe'ẽ oñemyasãivehápe arapýpe avei ha'e pojoapy ojeporúva – ha oimenevoi hína upe tuicha mba'evéva- ojejokupyty rekávo peteĩ tenda térã regiõ ndive.

Ojekuaa porã ko yvy ape ári jeyvéramo sy ha túva oñeha'ãha ipo jovaivépe jahechápa iñamoñare oikuaa ñe'ẽ ikatuva'erãva oipytyvõ ichupe osẽvo tenonde. Techapyrãramo jajapyhykuaa oikovahína México-pe. Ko tetãme túva ha sy ypykuérava oipotave iñemare oikuaa castellano ha inglés iñe'ẽnguéra teégui. Castellano oipe'a okẽ ojeikove porãvévo upe tetãme, ha inglés katu ojehecha upe okendavo oipe'áva tekoporãverã rokẽ tetã ijkereguápe, EEUU.

Inglés lobby

Ojehechakuaa heta hendáicha oĩha pokatu pytũmby guivo oñemongu'éva jahechápa inglés “añópa” opyta ñe'ẽ ojeporupáva oñomongeta haḡua tapicha maymáva, tapicha aty, empresa, temimoĩmby opavave tetãmeguáva ha avei tetãnguéra. Ysaticha hesakãhápe upéicha oikohahína tembikuaa ha tembikuaarekapy oñemboguatahápe. Ko lobby oñemopyrũ tenonderãite tapicha ha tapycha aty háicha, umíva apytépe heta ava oñembokatupyry pyréva Estados Unidos térã Inglaterra-pe; kyre'ỹme ha'ekuéra omongu'e upe globalización ha ogueroviakuase aipo libre mercado ndaikatuihavo ojejoko.

“tapicha aty rekove ojehuva'erã haichantevoi”, he'iháicha karai Ignacio Ramonet, *Le Monde Diplomatique* moakãhare (Ramonet 2000).

Heta kuation ipópe, ñe'ẽpykuaahára ha tapicha katupyry guaraníme, karai Shaw Gynan (1954–2020) ohechauka 1990 mbyte rupi ojekuaauka hague peteĩ kuation ñemihapegua oñemboguapyhápe hetaiterei millón dólar ojeguerekaha Paraguáipe oñembo'e haḡua inglés ha ani haḡua ojeyekoko ypykuéra ñe'ẽ imbaretévava: guarani. Upe mbo'ehára Estados Unidos-gua ha heta ary ombo'eva'ekue Western Washington University-pe, iñepyrũrame ndogueroviái upe kuation he'íva ha he'i máva ombotyaiséva y rembiaponteha. Ojeporeka pypuku rirékatu oguerovia “... ambue tetã guive oñeñepia'ãha oñemboguévo guarani ... Ohekáva ko mba'e ojejuhu che retãme, ojehekaha guive avei opáichavo oñembokusugue ñe'ẽ ndaha'éiva inglés” (Gynan 2010).

Añetehápe ojeguervia haḡuáicha ko mba'e oikuaaukáva Gynan, ha upéva ári, tekotevẽnema upéicha ojehechápe mba'éichapa inglés ojepyso pysove yvy ape ári ñemomandarũ.

España oporombo'éva

Terakuã mombyry hína upe omyasã ha omombaretéva inglés-pe, haimete ko yvy ape ári. Oĩ káso ndaha'eiha ñe'ẽ oguerokovéva pokatu upe ojepyso pysovéva opavave kásope. Francisco Franco (1939–1975) dictadura aja, castellano va'ekue upe ñe'ẽ oñembopokatuvéva España-pe. Umi regiõ ñe'ẽ, taha'e catalán, euskera ha gallego ndaikatúimi mba'eichavérõ ojeporu tetã rekuái rembiapópe, katu oikovévami kakuaakuéra ombohaságui kyrýnguérape opa árante. Upevére, catalán va'ekue yvateguakuéra ñe'ẽ Cataluña-pe, ha péicha rupi umi tapicha oiporukuaáva castellano, ovapyréva upe távape, oipotámi iñemoñarekuéra oikuaapyhy upe

ayvu osẽ haḡua tenondẽvo hapichakuẽra apytẽpe ha, ikatuvẽramo, oñemoĩ umi yvateguakuẽra javeve, taha'e viru jereko tẽrã arandupy jehupytytẽpe. Pẽichape catalán, Franco dictadura ombopytupasẽramo jepe, opávo umi ára ypytũ, ojoaju yvateguakuẽra ndive Cataluña-pe. Canadá-pe ojehe upẽicha avei francés rehe, aremi guivẽma oiporúva yvateguakuẽra Quebec yvỹpe, jeyvẽramo katu umi inglés poruhakuẽra apytẽpe.

Ary 1975-pe oñeñepyrũ guive ojeipykúi Transición rape rehe (oñesẽ dictadura-gui ha ojeaguata democracia rape rehe), catalán, euskera ha gallego ñe'ẽ oñembo'e mbo'ehaokuẽrape umi comunidad autónoma-pe (regiõ), ha mitãnguẽra oñepyrũma oikuaapyhy mbo'ehaópe oike guive ipype, oimẽramo ndoiporuimavoi hína hogapỹpe. Cataluña-pe añetehápe 1960 opa guive rupi catalán ñe'ẽ, Fútbol Club Barcelona ndive, ko tetã rechaukaha teete.

Catalán ha euskera ñe'ẽ hekoeresãi haḡua niko oñemba'apo hese yvy guivo, tetãyguakuẽra aty guive; upeichanunga avei gallego rehe. Oho rire ovisita Euskadi retã, tapicha Chile-ygua Celeste Carilao he'i tuicha mba'eha tetãyguakuẽra ñemongu'e oñembohekoveresãi ha oñemysãivo ko ñe'ẽ jeporu. (Cayunqueo 2009). Ko mba'e avei ojehechakuaa -ha kakuaaitẽntema- umi *partido político*-pe. Umi partido vasco ogueroike heta viru *presupuesto*-pe oñemombare rekávo euskera jeporu tetãyguakuẽra apytẽpe. Ary 2008-pente voi, Comunidad Autónoma Vasca rekuái (PNV, Partido Nacionalista Vasco omoakãva) oiporu amo 70 millón euro rupi ombohekoveresãi rekávo iñe'ẽnguẽra tee. Umi partido castellano año omochichĩva – ko'ýte PP ha Partido Popular – mba'evete vera ndojapói ñe'ẽ rehe. Amoñepysãngase uveikatu tembiapo oñemboguatáta euskera ko'ẽ pyahurã.

Ñe'ẽ jeporu ñemombarete – he'isẽva ijeporu opa hendápe ha opa mba'erã peteĩ tekohapỹpe – oñeñemongeta ha oñeñemongu'ẽmi ojepokóramo ñe'ẽ ñembohekoveresãi rehe, taha'e catalán, euskera ha gallego. Áḡa katu PP ha derecha rapopire VOX katu okaguai ha ombopytupasentevoi catalán ha euskera, omoingẽvo tesapápe ichupekuẽra. Itenondevẽgui castellano año omochichĩva, heta tapicha ovapyrẽva upẽpe Hispanoamérica-gui ndohechái mba'épepa tekotevẽne ojekuaapy “peteĩ ñe'ẽ ndojeporúva ambue tendápe”.

Mayma tapicha roñemongu'ẽva jahechápa umi ñe'ẽ ojeporúva regiõháre ha umi ñe'ẽ michĩve tẽrã oñemomirĩva oikovẽvo, rojuhu ore rapẽpe tapicha orekupiliáva tembikuaatỹpe avei, jeyvẽramo katu umi ñe'ẽpykuaahára apytẽpe. Ñe'ẽpykuaahára Manuel Jardón he'i “heta ñe'ẽ jekuaapyhỹniko ñandepope'arei”, ha mba'evetẽpe nañanepytyvõi jahechápa ñamongakuaa mba'ekuaa tapichakuẽra apytẽpe (Jardón 1993: 281). Karai oipyguara pupukúva política Juan Linz (1926–2013) – herakuã mombyrýva ijeporekapy democracia rehegua reheae–oguerovia umi ñe'ẽ ojeporúva regiõháre ohapejokoha tapichakuẽra oñemongu'ẽvo hekópe umi regiõme (Linz 1984: 71). Karai ñe'ẽpykuaahára Francisco Marcos Marín katu oñehenduka he'ivo “peteĩcha oñembojurujava'erãha” omboykévo umi ñe'ẽ ojeporúva regiõháre (Marín 1995:11). Hatãve oñehendukáva oimẽne karai Juan Ramón Lodares (1959–2005) oiporúvo ñe'ẽ oúva inglés-gui elite enclosure oguerosapukáivo umi regiõme oñemoheñoiha elite ombyatypáva pokatu ha ohapejoko umi pytayguápe oúva upẽpe (Lodares 2006: 21).

Ojehuvahína niko umi ñe'ẽ ojeporúva regiõhápe España-pe tuichaiterei oñembohekove resãijey ojehekove jopy ha oñemochi'ĩ rire Franco dictadura aja. Heta ohecháva upe oikóva mba'e porãva ho'áva yváguiramo, katu ojekuaava'erã

umi ayvu rehe ñeñangareko oñepyrũma Hague michĩmimi, ha yvy guivo, ho'a mboyvemĩma upe dictadura. Añetehápe ningo tapichakuera oñepi'ãramo yvy guivo mba'e ndekakuaáva ñe'ẽ ojeporúva regiõháre, umi michĩva ha oñemomirĩva ikutu haḡua oikove. PP ha VOX oñeñemongu'e háicha ko'áḡa catalán ha euskera ñemboykerã oporomomandu'a Franco rehe, ha tekotevẽ oñemboy'u ichupekuera pohã upéramo guare ojeporuvá'ekue rehe, tapichakuera oñemongu'e ha ojepyntaso yvy guivo, tetãyguaháicha.

Mba'éichapa oñembohekove resãikuaa

Ñe'ẽ ñembohekove resãi niko tembiapo katuḡua ha oso'ỹva ani haḡua peteĩ ñe'ẽ nda'ipotyvẽi iporuhára jurúpe ha amo ipahápe oguete. Hese omba'apokuaa tapicha ha'eño, tapicha aty opaichaguáva, mburuvichakuera ha tetã rekuái jepe omboguatakuaa. Karai ñe'ẽpykuaahára Joshua Fishman (1926–2015) ombosako'i tape poapy etapa rupive ikatu haḡuáicha oñemboguata ko tembiapo kakuaaite.

(Fishman 1991, 2001). Ha'e omohenda oñemoguata rekávo ojoapykuéri ha opyta kóicha:

1. Umi tapicha ityarõmava oikuaapyhy upe ñe'ẽ (péicha ojejapokuaa umi tapicha hetave kuarahy resẽma ohecháva año oikuaáramo upe ñe'ẽ ha oikovéramo momby ambue tapicha atýgui).
2. Ojehecha oñembyaty oikóvo oñondive térã aḡui ojuehegui umi tapicha oiporumeméva gueteri upe ñe'ẽ.
3. Umi tenda hetatapichagueteri oiporumemehápe upe ñe'ẽ, oñemokyre'ỹva'erã ichupekuera oiporúvo upe pojoapy ojoapytepekuera, taha'e mitã ha kakuaáva ha hogapypekuera. Upéva ári, oñemombareteva'erã ha'ekuera oiporúvo ko'ẽreire ha upevarã ojoaju oñondive hõga ykereguakuera ndive, tove toiporu hikuái ijayvu, toñangareko hese oikovévo ojoapytépe (umi pa'ũ ikatuhápe jepe).
4. Umi ojeporukuaa ha ojeporumemehápe ayvúpe upe ñe'ẽ tapicha imitãva ha kakuaáva apytépe, oñembohapeva'erã ojehaivo ipype, ojejeko'ỹre Estado ñepytyvõre (térã goodwill), he'iséva ñehekombo'e oúva Estado-gui rehe.
5. Umi tenda Estado omoneihápe, ha heta tapicha oikuaahápe upe ñe'ẽ, oñemongu'eva'erã upe pojoapy ojeporúvo ñehekombo'e opavavepeguápe.
6. Ojehupyty ha oñemopyenda vove hekopete umi tenondeguáva, ojehechava'erã tojeporu upe ñe'ẽ mba'apohápe.
7. Upe rire ojehechava'erã tojeporu upe ñe'ẽ servicio oikuave'ẽva Estado ha momaranduhakuérape.
8. Amo ipahápe oñembohape ha oñemopyendava'erã ijeporu mbo'ehaovusu ha tetã remimoĩmbykuérape.

Añetehápe niko II Guerra Mundial (1939–1945) opa rire oúva umi arýpe oñeñepyrũ yvy ape ári ojehyvykói ñe'ẽnguera yvotyty, mayma ayvu hesãi katuĩ rekávo, ko'ýte jaju jajuhévo ko'áḡa gotyo. Upe káso ojekuaavéva hína hebreo rehe ñemba'apo sa'ary ohasava'ekuépe, ko'ýte oñemoheñói guive Israel Estado 1948-pe. Upe tembiapo kakuaaite oñemboguatava'ekue upe tetãme ohechauka ikatuha oñembohekove resãijey ñe'ẽ añetehápe upéicha ojejaposéma guive.

Teko rechauka

Guarani ñe'ẽ hína Paraguái reko rechaukaha tee, hapóva ko tetã rekoasápe. Omondoho rire itasã ojokuáva ichupe España rehe, ko tetã oñemoha' año amo 50 ary rupi tetã ijereguakuéragui, avei oñorairõvahína oñemosãso rekávo España-gui. Upéramo Paraguái-pe añoite Hispanoamérica ryepýpe ndaikatuiha oñemohapo ha oñemombarete colonialismo pyahu ojepysóva Europa guive. Jepevéramo mburuvichakuéra ombotapejuse guarani, tetãyguakuéra oiporu ko ñe'ẽ mba'eve'ỹroguáicha, ha péva upe rire ojeporu mboka ipu'aponovévaramo Ñorairõ Guasu aja (1865–1870), Argentina, Brasil ha Uruguay ojoaju haguépe ojeitývo Paraguái ári, Gran Bretaña ñepytyvõme, jámane ombopepo, ombopojoapy, viru ha militar rupive ichupekuéra.

Guarani ñe'ẽ upéramo tetã rechaukaha tee ha mboka ndekakuaáva umi ojasuruva'ekue ijyvýpe renondépe, ijapytepekuéra sa'i oikuaa ha oiporukuaáva. Opa mba'e oje'e ha ojegueroavía hese, ha mburuvichakuéra oipota'ỹre, ojeporu guaranihára tuichavéva ha ikatu'ỹva ojeitýramo umi ouvakuéra ko tetã ári, ani hağua ha'ekuéra oikuaa mba'eichaitépa oñembosako'ihína ñorairõrã.

Opa rire upe ñorairõ guasu, peteĩ tapicha añoite oikove haguépe irundýpe térã po apytégui, ko paraguaiguakuéra ñe'ẽ teépe ou ára vai puku. Tapicha omotenonde pyahúva ko tetã oñepyrũ oisyryku liberalismo oúva Europa-gui ka'yguágui, ha, upéva ári, heta mburuvicha oñemongu'e umi británico rembijokuáiramo. Ary 1894-pe karai Manuel Domínguez, omotenondepáva ñehekombo'e upe tetãme he'i guaraniha hína "Paraguái akãrapu'ã moñepysãngaha añetete" (Meliá 1992: 170), tembiguerovia upéramo ojeguerekóva aipo 'akãrapu'ã' ha 'modernidad' rehe.

Tova'atãreko ñañe'ẽñaína ojehecha rehe tekotevéha ojehasa jey peteĩ ñorairõ guarani ani hağua opyta ojeporu okahárente. Upe Guerra del Chaco oñehenóiva, Paraguái ha Bolivia oñorairõ haguépe – ñorairõ oikova'ekue 1930 década-pe mokõive tetãygua oike haguépe oñohẽ huguy ha ome'ẽ hekove mokõi empresa omba'apóva petróleo-pe ñuarã, umivahína Shell ha Standard Oil; ojeasegura rekávo, Paraguái ruvichakuéra ndohejái oñe'ẽ castellano upe ñorairõhápe, péicha ojepytaso mbaretevégui guaraniharakuéra ha pe ñe'ẽ ha'ére ko tetã rechaukaha añetete.

Ha yvypóra derecho

Léi Guasu 1967-pe guare, oñeguenohéva'ekue Alfredo Stroessner dictadura aja, artículo 5-pe oñemoñe'ẽ: "Ko Tetã ñe'ẽ hína guarani ha castellano. Castellano ojeporúta Estado rembiapópe" (Nymark 2000: 204). Rohechakuaa ko léi guasu rupi ha jepevéramo mokõivéva ko tetã ñe'ẽ, castellano opyta yvate, ha'e añoite ojeporúta rehe "Estado rembiapópe". Ary 1962-pema oñemoheñói Instituto de Lingüística Guaraní del Paraguay, ha 1971-pe katu ojerojera guarani ñe'ẽ licenciatura.

Heta tapicha oñemoarandupyréva ojapyhy léipe he'íva ha opa mba'e ojehekáva ñe'ẽme ñuarã; upéicha rupi, 1984 guive Facultad de Medicina ogueroike guarani ñe'ẽ oñembo'évaramo imbo'esyrýpe. Péva ohechauka heta pohãnohára oikuaha guarani ñe'ẽ tuichaiterei mba'eha oñeñemongeta hağua, ko'ýte okaháre, jeyvéramo ko ñe'ẽ añoite ojekuaahápe.

Oréve guarã niko derecho roguerekóva roiporúvo guarani hína yvypóra derecho teete ha ndaha'ei teko rechaukaha año. Mba'eve guasurã ndovaléi oñemyasãiramo marandu castellano-pe tapichakuéra oñevakuna haña kure gripe ojehapejokóvo, heta tapicha tavusu ha okaháre oñe'ẽramo guarani añoñte. (Verón, 2009: 248)

Roguerosapukái rire ko apañuái ojehasáva oñemysái avei marandu kure gripe rehegua, katu paraparante. (Verón, 2009: 249).

Derecho Ñe'ẽ rehegua Oñemysáiva, oñemoneíva'ekue upe Conferencia Mundial de Derechos Lingüísticos oikova'ekue Barcelona 6 guive 9 jasypoteĩ 1996-pe (UNESCO ñepytyvõ ha ykekópe), heta mba'e apytépe, he'i artículo 3, vore 2-pe: "derecho pe tapicha oguerekóva oñeñangarekóvo hese tetã remimoĩmbýpe viru ha akãrapuã rehegua rehe" Ko'ápe oñe'ẽhína umi derecho ojeguerekóva rehe atyháicha umi ñe'ẽ poruhára.

Ko kuartia oñemoneíva'ekue oñe'ẽ umi ñe'ẽ iporuhára mbovyvéva rehe. Guarani rehe oñeñe'ẽvo katu ko'ýte ojeporuva'era, ha'e rehe hína ñe'ẽ ojeporuvéva Paraguáipe. "Tetã remimoĩmbykuéra omboyke 27 % tetãguape oñe'ẽ rehe guaraníme año" (J. Nymark, ñomongeta hendive, jaypokõi 2013), he'i Miguel Ángel Verón, oñe'ẽvo hetakuépe guarani año oiporukuaáva ojehechaukava'ekue censo ojejapóva ary ohasava'ekuépe.

Léiñemboguatápecastellanomemenungaojeporu. Maranduñandepy'apyva'eráva ojekuaauka segurida léi renondépe ohasáva tapicha iguarani ñe'ẽva. Tavusu Concepción-pe, 83 % tetãygua hogapy ñe'ẽ guaraníva ha 15 % castellano raëve oikuaáva itapýime, oñembohasa peteĩ káso judicial oñemboguatáva, fiscal Federico Delfino ndoikuaái rehe guarani, noikũmbýinte jepe. Ko mba'e ojehuva'ekue ohechauka Paraguái situ ko'áña tekojoja ñemboguatápe, sa'ivehápe ojeipykúiva democracia rape rehe (Verón 2009: 244–245).

Catalán ha nynorsk: ojojogua ha ojoavyhápe

Roruega-pe mokõi hakã noruego ojeporúva: *bokmål* ("ñe'ẽ ojeporúva arandukápe" oñemoñe'ẽasáva ténge téngepe ha peichaite) ha *nynorsk* (neonoruego oñehenóiva). Tenondeguáva ouve danés-gui, ojeporuháicha tetã rekuáipe Noruega oĩramo joajúpe Dinamarca-Noruega (1380–1814), ha pe mokõiha katu osëve umi dialecto ojeporuva'ekuégui Noruega-pe, katu ndaha'ei ichuguikuéra año upe tetãme kuarahy resëve.

Heta mba'épe ojojogua oñemboguataháicha oúvo catalán ha *nynorsk* sa'ary XIX opávo ha XX oñepyrũmívo. Mokõivéva oguereko tapicha omoheñoiva'ekue mbojojaha ojehai haña, Ivar Aasen (1813–1896) noruego-pe ha Pompeu Fabra (1868–1948) catalán-pe. Mokõivéva oguereko mbojojaha Edad Media-pe guare ñe'ẽ ári ha omopyenda hembiape Medioevo-pe guare mbojojaha rekópe, ha avei dialecto umi rupi guare ári.

Áña katu oĩ ára catalán ha *nynorsk* oipykuihague tape oikoéva ojuehgui. España-pe oñeñepyrũ guive ojeguata democracia rapére karai Franco omano ire, ary 1975-pe, catalán osẽ ipirégui ha ohapo'o oúvo castellano ñe'ẽ ojoroiketereíva hetepýpe umi ary ndevaíva dictadura aja, oñemboyke ha ojejukase aja ha castellano oñemombarete rupi momaranduha rupive. *Nynorsk* rape iñambuete voi ichugui; mokõive noruego ñe'ẽ ojave ojuehe, política oñemboguatáva Estado guive ombojoajúre ichupekuéra (1917–2002), umi ary ohasaramovévape, ko'ýte ojehai haña mokõivépe.

Oñeñe'ëramo jehaipy rehe, oĩ mba'e ombojoguáva catalán ha *nynorsk* reko: mokõivére oje'e hasyha ojehai ipypekuéra. Catalán ñe'ëharakuéra he'i meme ojepovvyha ñe'ëryrúpe ohaíta javéramo iñe'ë teépe. Upéicha rupi niko kuatiahai *Avui* amo 1980 rupi oguenohévami marandu mbykymimi catalán jehaikatu mbojojaha rehegua ha mba'éichapa oñemboykekuaa castellano-gui oikéva ñe'ë henyhëva ipype; upéicha avei oguenohëmi ambueve marandu Cataluña rehegua.

Ko'ágã meve oñehendu catalán ñe'ëharakuérape he'íramo hasyha ojehai iñe'ëme. Péicha avei ojehu *nynorsk* ndive, jeyvéramo rojeporekamante ñe'ëryrúpe rohai javéramo upe ñe'ë ojeporuvévape, katu ndaupéichai rojapo *bokmål*-pe rohaítaramo. Ndashyí oñemyesakã haḡua mba'éicha rupípa ojehu ko'ã mba'e: ojehu imbarete rupi *bokmål* ha castellano Noruega ha España-pe. Hasytantevoi niko ojehai haḡua peteĩ ñe'ë sa'i ojehecháva ojeporúramo kuatiápe ha ndojehecha katúiva umi jehaipyrépe.

Peteĩ mba'e omombaretéva catalán-pe, ha oiméme upe tuichavéva oñembohokéramo *nynorsk* ndive, ichupe hatãitemi oykeko rehe burguesía Cataluña-pegua, oñepyrũ guive sa'ary XIX-ma. Upéramo guare catalán ohasa okarahágui tavusuhápe, ojehecharamohápe avei. Péicha máramo ndojehúiva *nynorsk* ndive Noruega-pe, jepeváramo opávoma sa'ary XIX oĩkuri Bergen-pe burguesía omombaretéséva ijeporu; upe táva tuichakuépe mokõihápe oĩva upe tetãme. Upéicha ojehu riréramo ko ñe'ë rekovépe ko tavausúpe, ha'éteva Barcelona Noruega-pe, oiménera'e ikatúta ojahapejoko *nynorsk* ojehechávo ñe'ë ojeporúva okaháre añóramo.

Oĩhína mba'e catalán ha *nynorsk* jeporu ojejogua hague. Mokõive ñe'ë ojetyvyro ha ojepytao Estado renondépe: catalán hetajey, ko'ýte umi ary ho'a potávoma Franco dictadura (1960–1975), ha *nynorsk* katu sa'ary XX pukukue javeve. Péicha oiko rupi ikatu oje'e catalán ha *nynorsk* oñembo'y hatã hague ombohokévo pojoapy oguerekóva pokatu España ha Noruega-pe.

“Ñe'ë iñe'ëngúva”

Umi ypykuéra aty Cordillera de los Andes pegua ohechaukáramo ñoha'ãnga rupive umi España-ygua conquista sa'ary XVI-pe guare, oha'anga hikuái mba'éichapa oñemongu'e umi pytaygua: omomyí hikuái hembe hi'i'yre mba'evete. Upe oja'póva rupive oikuaauka ha'ekuéra noikũmbyihague mba'eve he'íva ha oipotáva umi Europa-ygua. Castellano-pe ohenói hikuái “ñe'ë iñe'ëngúva”, ñe'ë hetaite ary ohasa rire ojejopýmante hague hikuái oikuaa ha oiporúvo poguasukuéra ndive oikove haḡua, umi *karai* oñehenóiva guarani ñe'ëme. Mbegue mbeguápe ypykuéra ayvu oñemboyke umi regiõháre año ojeporúvo ha oñemochi'ĩ.

Oĩramo ñe'ë omoha'eño ha omohendaguéva ambuévape niko ndaha'ei ñe'ë año oñemoambuéva; opyta avei tesarápe apytu'yroky, tembihecha iñambuéva ha tembiguerovia. Ñe'ë reheae añetehápe ñañandu ambue arapy ha ñamohenda opa mba'e rekove ambue hendáicha, jeyvéramo katu ambue hendaichatevoi. Techapyrãramo ikatu ja'e oḡuahëramo guare umi pytaygua ha'ekuéra ohenóiva aipo “Yvóra Pyahu”, umi ypykuéra oĩmavavoi upépe ha ombohéra continente ha'ekuéra oikoha ojoajúva yvy, hemimoĩmby maymave, yvóra ha arapy ndive. Ha'ekuéra ombohéramava'ekue yvy oikoha *Abya Ayala* Panamá-me; Ne tunan talteche El Salvador oĩhápe ha ambue ojekuaavéva katu Pacha mama ojeporúva upe yvy guasúpe yvyvove.

Opavave umi ñe'ẽ ojoaju “ñande sy yvy”, ndive, yvy ijeheguakuera ha hi'agüiva ichuguikuera ramo, sy oporomokambu ha oporomoingovéva ramo. Pacha mama avei ikatu oñeikũmby “arapy sýramo”; opa ko'ã ñe'ẽ ñanembo'e mba'éichapa umi ypykuera retã ohecha tekove ha avei arapy. “Ndaikatúi niko yvy ñavendévo. Ha'e niko ñande sy. Avave ndaikatúi ovendévo isýpe. Péicha omyesakã peteĩ ypykue sioux América del Norte pegua mba'éichapa ojokupyty yvy remimoingue ha ñande yvypóra rekove ypykuera apytépe heta hendápe Abya Yala yvy jepysokue javeve. Oĩve tapicha aty ko'apeguápe oñehenduhápe ñe'ẽngue ikatúva oñembohasa péicha guaraníme “Opa mba'e oikóva yvy rehe, oiko avei ñande imemby rehe”.

Jahecharamo, añetehápe, ñe'ẽ arandu peichagua ñañandu ha jahechávo ko'áña rupi mba'éichapa yvypóra, ko'ýte Occidente rekóre hoy'úva, ombyaipa yvy, opa mba'e oĩva ipype ha ára reko. Capitalismo oguerohoryeterei rehe aipo competencia, taha'e tapichakuera, empresa ha tetãnguera apytépe, oñotý ñande apytépe chentese ha royrõ; upéichante avei oharu ha ambyaipa ñade arapy ha ñanemoinge tesaparápe ecología ha arapytu rehe ñañe'ẽvo, ha ndajaikuaáiva gueteri mamoitépa ñandereraháta. Ko'áña rupi heta hetave tapicha ohekáva ambue hendáicha jeikove oñondive capitalismo tajasu renondépe, hyepýpe térã okágui ichugui.

Ko'ã mba'e niko añetehápe ikatuete porãnte ñanemongu'e ñañepi'ã haña ñe'ẽheta rehehápe. Ñe'ẽhára aty niko ndojekuaái katuete iñe'ẽ tee rehe año. Ñe'ẽ rupive ojehecha arapy tekotevẽneva ojekuaa ko'áña, ko'ýte ko'áña, opáichavo ojehekahápe jajojoguapa guasu ha jaheja tapykuévo umi mba'e ñanemopeteĩ ha ñandekuaaukáva.

Tesaparápe jaike rehe ecología ha economía-pe ko'áña rupi ohechauka tekovẽha jahecha ambue yvypóra ha naturaleza rekove, upéichante avei ko arapy rekove. Ndaikatúi ñamboykévo ambue mba'eporã –ha ambue hendaichagua ha árape guaréva- ñanepytyvõvo ambue tembihecha rupive ñaño mongetávo, mba'éichapa ñaño momomba'eva'erã yvyporakuera ha avei mba'éichapa jaikovekuaa opa mba'e ñande jereregua ndive.

Jeyvéramo ha'ete ku jajojuhúva ypykuera ojejuhu haguéicha ojohecha ypýramo guare umi Europa-ygua ndive sa'ary XIX-pe: ñañaikũmbýi ambue ñe'ẽ arandupy ha arapy rembihecha ha mba'eporã umi Occidente-yguáiha, umi ambue arandupy ha'eramoguáicha “ñe'ẽ iñe'ẽngúva” mba'evetéva ñandéve.

ÑE'ĒPAHA

Ko'áãa rupi oje'ejejeje tuicha mba'eha ñe'ẽ pojoapy oñeñomongeta hañuáramo, ha'e ñomongeta katu oñehakã'i'õ hetaiterei mbo'ehavusuháre. Áãa katu ojehechakuaáramo ñe'ẽ ñomongetarãramo año, jaheja tapykuévo ambue temikotevẽ ha tembiapo mba'e tuichatéva yvyporakuérape ñuarãva. Ko jehaipýpe ojehecha ñe'ẽ ojeporukuaaha yvy guivo ko'ã mba'e tekotevẽtevarã:

- pojoapy oñeñomongeta hañua;
- tekotee ojehechauka hañua;
- yvypóra derecho-ramo; ha
- pojoapy ojekuaa hañua tembihecha iñambuéva jeikove rehegua.

Tembikuaa jeporekapy ha tembihasa oguerékóva ñe'ẽharakuéra aty ohechauka ko'ã mba'e osyryha ijapytepekuéra, jepévaramo opa hendáicha oñeñeha'ã oñeporomopeteĩvo, tove tapeteĩchapa opa mba'e, ko'ýte oñemontenonde tenondevévo inglés umi tenda ojeguerekohápe pokatu tapichakuéra apytépe. Ha katu oiméramo oñemotenondéta tetãma oĩvéva ko arapýpe rembipota ha remikotevẽ, ñe'ẽheta ndaha'úi tuicha mba'e año'va; ha'e hína ñande rekovesã.

ARANDUKAPORUPYRE

- Cayuqueo, P. (2009, 21 de marzo). *La batalla por la lengua*. Bolivia Sol. <https://boliviasol.wordpress.com/2009/03/21/la-batalla-por-la-lengua/>
- Fishman, J. A. (1991). *Reversing Language Shift Theory and Practice of Assistance to Threatened Languages*. Multilingual Matters.
- Fishman, J. A. (2001). *Can Threatened Languages Be Saved? Reversing Language Shift, Revisited: A 21st Century Perspective*. Multilingual Matters.
- Gynan, S. N. (2010). guarani-nee@googlegroups.com (consultado el 25.06.2010).
- Jardón, M. (1993). *“La normalización lingüística”, una anormalidad democrática: el caso gallego*. Siglo XXI.
- Linz, J. J. (1984). *La sociedad española: pasado, presente y futuro*. En Linz, J. J. (red.): España, un presente para el futuro. Instituto de Estudios Avanzados.
- Lodares, J. R. (2006). *Un diagnóstico sociolingüístico de España*. pp. (19–32) en Castillo Lluch, M. & Kabatek, J. (red.): Las lenguas de España. Política lingüística, sociología del lenguaje e ideología desde la Transición hasta la actualidad. Iberoamericana.
- Marcos Marín, F. (1995). *Conceptos básicos de política lingüística para España*. Fundación para el Análisis y los Estudios Sociales.
- Meliá, B. (1992). *La lengua guaraní del Paraguay*. Mapfre.
- Nymark, J. (2000). *Diglossia i polítiques lingüístiques. Anàlisi comparativa de tres experiències diferents: Catalunya, Noruega i el Paraguai*. pp. (179–210) en Treballs de sociolingüística catalana 14/15. Grup Català de Sociolingüística.
- Ramonet, I. (2000). *Un mundo sin rumbo. Crisis de fin de siglo*. Debate.
- Verón, M. A. (2009a). *Avances, estancamientos y retrocesos*. pp. (235–252) en Derechos humanos en Paraguay. Codehupy.
- Verón, M. A. (2009b). *Guarani Comunicativo en la Función Pública – Guarani Mbo'esyry Estado Rembiapópe*. Secretaría de la Función Pública, 2009.

ÑE'Ë ÑEISĂMBYHY MBOHEKORESĂIVA: ÑE'Ë PORUHÁRA ATY AKĀRAPU'Ă HA JEIKOVE JOJAREKÓPE

Eeva Sippola

Universidad de Helsinki, Finlandia

Email: eeva.sippola@helsinki.fi

ORCID: 0000-0001-6414-8723

Ojgueruka: 03/05/2024

Oñemoneĩ: 27/11/2024

DOI: <https://doi.org/10.47133/renepylen2024-05>

ÑEMOMBYKY

Ko jehaipýpe roikuaauka heta mba'e opokokuaáva ñe'ë ñeisămbyhy ha ñe'ë poruhára imbovyvéva jeikove porã rehe, *ecología* ha ñe'ë heta resa guive. Romboguejývo techapyrãramo ypykuéra ñe'ë oikovéva Paraguáipe ha Sami ojeporúva Finlandia-pe, jahecháta mba'éichapa ñe'ë ñeisămbyhy ha rape'apo ojejuhu heta ñepysănga ha apañuái opa henda guivo ha heta hendáicha. Ñe'ë mboheresăire ñeñangareko oporoikpytyvõ oñehakã'í'o kuaávo apañuái ñe'ë rehegua, oguerekóvo hesa renondépe tapichakuéra jeikove oñondive, akārapu'ă reko ha tekoha ñeñangareko. Rojepý'amongetáta avei aporeko ojeporukuaáva ha tapicha katupyry tekotevéva ñe'ë ñeisămbyhy ha tembikuaareka oñemboguata hağua.

Mba'érepa oñeñe'ë: tekoresăirã, ñe'ë ñeisămbyhy, ñe'ë rape'apo, ñe'ë oñemomiríva, ypykuéra ayvu.

Ñe'ẽ Ñeisãmbhy Mbohekoresaiva: Ñe'ẽ Poruhára Aty Akãrapu'ã ha Jeikove Jojarekópe

Ko jehaipýpe roikuaakáta mba'éichapa oñemboguatakaa ñe'ẽ ñeisãmbhy **mbohekoresaiva** oñemoakãrapu'ã rekávo ñe'ẽ poruhára atýpe, oikovévo jójarekópe oñondive. Jeporekapy tekoresaírã rehegua niko aranduty renda ojeporuhápe heta tembikuaa, jahechápa oñembohekoveresaí opa yvy remimoĩngue ha tepichakuéra aty. Tekoresaírã rehe oñeñe'ẽvo oje'ekuaa hese oñemoañetéramo hekoveresaívo tekohapy, tapichakuéra remimoĩmby, ijeikove oñondive, ha avei tapichakuéra aǵagua ohechakuaáramo ani omopytũ ambuekuéra oútava ko'ěrõ ára tove toikovekuaa avei ha'ekuéraicha ha tohupyty ichupekuéra pojoapy ko'áǵa ojejuerekóva. (tojehecha Bruntland 1987, Park 2007). Oje'e haǵua mba'etépa, jeyvéramo oñeñe'ẽ mbohapy mba'ére: tekoha resái, akãrapu'a ha tapicha jeikove oñondive. Upéicha rupi, ojoaju ha ojoguerahaháicha ojopógui tekoha resái, akarapu'ã, tapicha jeikove oñondive ha arandupy oykeko ojehupyty térã ojehupy'ỹvo.

Jepevéramo ñe'ẽ ha ñe'ẽ ñeisãmbhytuicha mba'eterei ojehupyty haǵua tekoresaí, ko'áǵa meve sa'i oñangeko hesekuéra umi jeporekapy oñe'ẽva tekoveresaí rehe. Ko tembiapópe romboguejýta marandu ha temiandu ñe'ẽ ñeisãmbhy tekoresaírãre, umi mba'e oguerékóva henonderãme ko'áǵa ha kurivévo; ojepokovéta ypykuéra Paraguaipegua rekohakuéra rehe.

Romboguata rekávo, roguerojera ko'ã mba'eporandu: Mba'éichapa oipytyvõhína tekoresaírã rakã maymáva oñemboguatavo ñe'ẽ ñeisãmbhy ha ohupytyvo teko porã umi tekohapy oñemomiríva. Avei roykekose oñemboguatavo ñe'ẽ ñeisãmbhy heta hakáva ha heta arandupy ombojoajúva, roporandúvo: Mba'eichagua tapereko ha tapicha katupyrypa oñeikotevẽ oñemboguata rekávo ñe'ẽ ñeisãmbhy tekoresaírã. Roñeha'ãvo roipyguara rohekáva, romba'apove *teoría* ñemono'õ ha ore remimo'ã guive, jepevéramo roñeha'ãta rombojoaju apytu'ũ roky romyasáiva mba'e ojehúva techapyrã rehe. Ko jehaipy oñembohety kóicha. Romoñepyrũ rire, mokõiha vorépe romboguapy jeporekapy *ecolingüística* ha ñe'ẽ heta rehegua oñembojoajúva tekoresaírã rehe. Vore mbohapyhápe roikuaakáta ñe'ẽ heta Paraguaipegua ha umi tembiaporãita oguerékóva upe tetã ñe'ẽ ñeñangarekorã. Irundyhápe rohesa'ỹjo ha rohakã'í'óta apañuãigui oñesẽ haǵua pojopy oikuave'ẽva ñe'ẽ ñeisãmbhy tekoresaí guive Paraguái kásope ğuarã, ha rombohovake umi mba'e ojejuerekóva tetãma Sami reko rehegua Finlandia-pe. Vore pohápe katu rombotýta ore rembiapo.

Ñe'ẽ Rekoveresaí ha Ñe'ẽpykuua Teko'etarã

1971-pe, Einar Haugen oikuaauka ñe'ẽ rekoveresaíre ñeñangareko omohendápa ha'e tembikuaa reka pyahúramo. Ichupe ğuarã, ñe'ẽ rekoveresaíre ñeñangareko hína jeporekapy oñembojokupytyhápe ñe'ẽ ha opa mba'e ijereregua, he'iséva, omohendahápe ichupe mba'e ojehúva tetãyguakuéra apytépe peteĩ tekohapýpe. Upete guive, ojepyguara ñe'ẽpykuua rakã peteíva, oñehenóiva *ecolingüística*, oñembojoajupahápe ñe'ẽ ha opa mba'e ojejuhúta tenda ojeikohápe ha tapichakuéra ndive, oiporúva heta aporeko ha iñemboguata (tojehecha Bastardas Boada, 2016 ha Eliasson, 2015).

Haugen-pe ğuarã (1972), ñe'ẽ *ecología* imbaretévava hína tapicha oiporúva ichupe oñomongeta ha oikove haǵua ipype. Ayvúniko oikove iñe'ẽharakuéra apytu'ũmente, ha ojeporu iñe'ẽharakuéra ojokupytykuava oñondive ha hekoha

ndive, he'iséva, tenda ha oikovehápe oñondivekuéra. Ñe'ẽ oiko ojokuápe ha ojoaju tapicha apytu'ũme, iñe'ẽhára oiporúva mokõi térã heta akãme. Ko tapicha arandu omba'apove pe tapichakuéra peteĩteĩ ndive, ojekuaaha rehe ñe'ẽ rekoveresãi ojekohahína umi tapicha oikuaapyhy, oiporu ha omyasãiva iñe'ẽ ambuekuérape (tojehecha Eliasson, 2015).

Ñe'ẽ *ecología* pojoapy ndekakuaáva hína oñemba'apo rekávo ñe'ẽ heta rehe, tapicha imbovyvéva ha ñe'ẽ rekoveresãire (UNESCO, 2003), ogueroike rehe ñe'ẽnguéra rekove tapichakuéra reko ha jeikove oñondive tuichavehápe. Jajeporekakuaa *ecología simbólica, sociocultural, cognitiva* ha tekohareko rehe, umi mokõi tenondeguáva tuicha mba'évéva oñemba'apóvo ñe'ẽ ñeisãmyhýpe. Upéichante avei mba'éichapa ojoaju ojuehe ha ojogueraha ojopógui upe simbólica yvy ha ipype heñóiva ñembyaipa, arapytu ñemoambue ha mba'éichapa oñemohendague ñe'ẽ, arandupy ha tapicha imbovyvéva reko ojejeporekaháicha ágã rupi mbo'ehaovusuhápe, Krauss (1992) oipyaha guive upe jehaipy kakuaate. Ka'avo maymávere ñeñangarekópe, *ecología* tuicha mba'eterei avei oñeñangarekóvo ñe'ẽ rehe, ojekuaaha rehe hetaichagua tekove yma ymave guare ojoaju ha ojeko opa mba'e ijeregua ha tenda iñe'ẽherakuéra oikoha ndive.

Ayvu *ecología* rehe ñahesa'ỹjórano iñapysẽ heta mba'e ojoaju ha oikéva ojokuápe. Jahechakuaa haña ipypekuéra mba'éichapa oñambue katuĩ, ñaikotevẽta techapyrã oñembohetepyva oho mombyryvéva ñe'ẽ jejapyhy *sistema* oku'e'ỹva ha ijaekuaávaramo. Tuichaháicha, ñe'ẽheta ha tekoheta ojoaju ha oike ojokuápe ojekuaapyháramo *ecología* ojeguerekóva peteĩ tendápe (Skutnabb-Kangas ha Harmon, 2017; Mühlhäusler, 1996).

Yvy ape ári ko'ágã hetaiterei ñe'ẽ ogue oúvo, he péva okakuaa kakuaave ko'ẽreire. Marandu ñanembopy'aperere ha ñandepy'apýva ñe'e ñembokusugue sa'ary XX pehávo, tapicha ayvu rehe omba'apovakuéra oko'i omba'apo ñe'ẽ ñembohekoveresãi ha ñe'ẽ yvotyty ñemohendague rehe (Krauss, 1992). Myamave resa renondépe ojehechauka opaite temba ha ka'avo ñehundipa ha ñe'ẽ yvotyty ñembyaipa ojoguerahaha ojopógui, ojoajuháicha avei teko'eta arandupyeta ndive, ñe'ẽnguéra hyepýpe (Harmon, 1995, 1996; Maffi, 1998; Harmon & Loh, 2010). Ombojoajúvo *ecología* ñehesa'ỹjo ñe'ẽheta ndive, ko'ýte umi ñe'ẽ oikéva tesaparápe ndive, Mühlhäusler (1996) omoĩ ayvu rehegua *ecología* opa mba'e iñambuepáva oúvo tapichakuéra jeikove oñondive rehe oñeñe'ẽvo, *colonia* pokatu ha *modernidad* omoambuepahápe tekohapy maymáva oñomongetaháicha oñondive ha avei tekoha tuichaháicha. Techapyrãramo ojehechakuaa, ojekuaa porãháicha, América del Sur-pe ko'ágã ojeporu mbovyymi ñe'ẽntema umi ojeporuva'ekue yma ojasuru mbovyve para mboypiriguakuéra ijyvyype.

Ko'ã mba'e oñeñe'ẽha kuápe avei ojegueroike apytu'ũroky oñembojoajuhápe oñondive arandupy ha *biología*, ypykuéra ha tapicha aty yma ymave guare y iderechokuéra pytyvõme (Oviedo et al., 2000, UNESCO, 2001), ojehecha rehe arandupyeta mba'e pyahu ñemoheñói yvúramo, tekotevẽtéva yvyporakuérape tekoheta tekotevẽháicha yvy ape ári. Jeporekapy ñe'ẽ rehegua omopyendaséva tekoheta jehupytyrã peteĩva niko omombaretévo kóvape, oykekóvo avei umi iñe'ẽhárape oñemoaetévo iderécho ha ohupytyvo tekoporã. Nettle (1998) ohakã'í'o irundy *área* tuicha mba'etéva oñeikũmby haña mba'éichapa ojogueraha ojopógi ñe'ẽheta ha *ecología*, ojejuhuhápe: marandu ñembohasa tamói, túva ha sýgui kyrýnguérape, iñe'ẽharakuéra oñeñanduháicha upe atypeguaha, polítika ha tekuái pokatu ñeñanduka, ha *economía* rekove. Oñondivepa ha joajúva ko'ã irundy opiko

imbarete térã ikangývo umi tapicha aty ha iñe'ẽnguéra. Jepevéramo noñembojoajúi umi tembiapo tenondevegua *ecología* ha ñe'ẽheta reheguápe, tekoressãirã rehe ñomongeta rehe ojere hikuái, ombojoaju rehe tenda ojekoveha, ambueve tekohe ñe'ẽre, ohechávo yvypóra ñomongeta oñondive oikehahína *ecosistema* tuichavéva ojekoháre tekove kuápe.

Paraguái káso

Ñe'ẽ heta Paraguái

Guarani paraguái ha castellano ykére, Paraguái oñe'ẽ 18 ha 19 ypykuéra ayvu rupi¹ ojejuhúva 5 *familia lingüística*-pe: enlhet-enenlhet, guaicurú, matakomataguayo, tupi-guaraní ha zamuco. Ko'ã ñe'ẽ napeteĩchai hekoressã, ha ojeheckuaa *Tchaukaha* 1-pe roñe'ẽtaha ko'ãga.

Ñe'ẽ hekoressã haña niko ojeko heta mba'ére ha umi ore roiporúva rohesa'ỹjo haña resa guive, opaite ypykue ayvu Paraguaipegua oike tesaparápe ikusuguévo (Crevels, 2007) térã katu oĩ ijapytepekuéra ikatúva ikusugue (Ethnologue, 2024). Crevels-pe (2007) ñuarã, opiate Abya Yala ayvu tee ojeporúva Yvývo ha Mbytépe ikatu ojegueroike umi oikéva tesaparáperamo oñemomoirĩ ha sa'i ojeporu rehe umi tenda *formal*-pe.

Ethnologue niko ohesa'ỹjo haña ñe'ẽ rekoveresãingue oguereko hesa renondépe upe ñe'ẽ poruhára retakue, iñembohasa kyrýnguérápe ñomongeta ko'ẽreireguápe ha ijeporu ñehekombo'épe (Ethnologue, 2024). Ndahasyieve oñepensávo upe ñe'ẽ poruhára hetakue tuichave mba'évaha oñeha'ã haña ñe'ẽ resãingue, katu péva año ndaikatúi ojererekóvo tesa renondépe (tojehecha. Lüpke, 2017, tetãnguéra África-peguápe). Tachepyryramo ojejapyhykuua maká ayvu, Crevels ogueroikéra umi ñe'ẽ oikéva tesaparáperamo, oiporúva 97% tapicha oñeñandúva maká rogapyguáramo. Péva ohechauka umi tapicha imitávéva oikuaapyhyhahína iñe'e tee, ha upévale ndoikemo'ãiha tesaparápe. Ambue henda guivo ava-guarani sa'ieterei ojeporu umi tapicha rekohapýpe: umi tapicha oñeñandúva ava-guarani rogapyguáramo apytégui, 5% añoite oiporu ijavu tee. Hetakuépe, ava-guarani hetave ñe'ẽhára oguereko makágui, katu mbovy tapicha oiporúre ko ijavu tee, ikatúete porãnte umi tapicha pyahukuéra ndoiporuveimahína imba'e teéva. He'iháicha PÑS (Paraguái Ñe'ẽnguéra Sãmbyhyha), na'iñarangéi), manjui, guaná, angaité, sanapaná, chamacoco tomárãho ha ava-guarani hína umi ayvu oikéva tesaparápe, katu nde'íri mba'e pojoapýpe oiporu omohenda haña ichupekuéra umi ikatúetéva omano apytépe.²

1 El número de lenguas depende de la manera de definir una lengua o un dialecto.

2 <https://spl.gov.py/situacion-sociolingüística-de-la-lengua-guana-fue-presentada-en-la-librería-capel-2024/>

Techaukaha 1

Ypykuéra ñe'ẽ ha mba'éichapa ojejuhu Paraguáipe

Ñe'ẽ	Ñe'ẽ rogapygua	Oi-porúva, (Crevels, 2012)	Tapicha hetakuépe (oiporúva iñe'ẽ tee) (PÑS, 2015)	Mba'éichapa ojejuhu (Crevels, 2007)	Mba'éichapa ojejuhu (Ethnologue) ³	Omohendague ichupe (Crevels 2012, Ethnologue)	Mba'éichapa oñembokuatiahína (Glottolog)
1. Angaité	Enlhet-enenlhet	1030	5992 (10%)	Oike tesa-parápe	6b (Threatened)	Guarani	Ñe'ẽ resýi, ojehecháva tuichaháicha
2. Enlhet		6439	8167 (97%)	Oike tesa-parápe	6a (Vigorous)	Castellano	Ñe'ẽryru, ojehecháva tuichaháicha
3. Enxet		3842	7284 (50%)	Oike tesa-parápe	6a (Vigorous)	Guarani	ñe'ẽtekuua, ñe'ẽ rysýi, ojehecháva tuichaháicha
4. Guaná		29	393 (1%)	Ivaiteterei isitu	8a (Moribund)	Guarani	ñe'ẽtekuua oñemoñepyrúva, ñe'ẽ rysýi
5. Sanapaná		984	2866 (43%)	Oike tesa-parápe	6b (Threatened)	Guarani	ñe'ẽtekuua, ñe'ẽ rysýi, ojehecháva tuichaháicha
6. Toba-Enenlhet/Toba-maskoy		1253/12	2072 (73%) / ND	Oike tesa-parápe	6b (Threatened)	Castellano	ñe'ẽtekuua oñemoñepyrúva, ñe'ẽ rysýi
7. Toba-Qom	Guaicurú	1183	1939 (81%)	Oike tesa-parápe	6b (Threatened) Also, Argentina	Sa'i oñemokangy	ñe'ẽtekuua, ñe'ẽryru
8. Maká	Mataco-mataguayo	1042	1888 (97%)	Oike tesa-parápe	5 (Developing)	Sa'i oñemokangy, katu castellano omohenagueve ichupe	ñe'ẽtekuua, ñe'ẽryru
9. Manjuy		365	582 (83%)	Oike tesa-parápe	5 (Developing) ⁴ Also, Argentina	Sa'i oñemokangy, katu castellano omohenagueve ichupe	ñe'ẽtekuua, ñe'ẽ rysýi
10. Nivaclé		10 109	14768 (99%)	Oike tesa-parápe	5 (Developing)	Sa'i oñemokangy, katu castellano omohenagueve ichupe	ñe'ẽtekuua, ñe'ẽryru

3 Ethnologue categoriza la vitalidad de las lenguas en una escala de 0 a 10 en que 0 es una lengua internacional y 10 es una lengua extinta.

4 Mbyá y guaraní occidental son 5 (Developing) en Brasil y en Bolivia, respectivamente.

Ñe'ẽ	Ñe'ẽ rogapygua	Oi-porúva, (Crevels, 2012)	Tapicha heta-kuépe (oiporúva ñe'ẽ tee) (PÑS, 2015)	Mba'éichapa ojejuhu (Crevels, 2007)	Mba'éichapa ojejuhu (Ethnologue) ³	Omohendague ichupe (Crevels 2012, Ethnologue)	Mba'éichapa oñembo-kuatiahána (Glottolog)
11.Aché	Tupí-Guaraní	911	1884 (90%)	Oike tesa-parápe	5 (Developing)	Guarani	Ñe'ëtekuaa oñemoñepyrüva, ñe'ë rysíi
12. Ava-guaraní		6308	17921 (5%)	Oike tesa-parápe	6b (Threatened)	Guarani	Ñe'ëtekuaa oñemoñepyrüva, ojehecháva tuichaháicha
13.Guaraní-ñandeava		1550	2470 (85%)	Oike tesa-parápe	6b (Threatened)	Poca Sa'i oñemokangy, guarani omohenagueve ichupe	Ñe'ëtekuaa
14.Guaraní occidental		574	3587 (20%)	Ivaieterei isitu	6b (Threatened) Also, Bolivia	Guarani	Ñe'ëtekuaa
15.Mbya		10016	20546 (39%)	Oike tesa-parápe	6b (Threatened) Also, Brazil	Sa'i ikangy, Guarani omohendaguve ichupe	Ñe'ëtekuaa
16.Pãi-tavyterã		6364	15494 (40%)	Oike tesa-parápe	6b (Threatened)	Guarani	Ñe'ëtekuaa oñemoñepyrüva
17.Ayoreo	Zamuco	1756	2461 (99%)	Oike tesa-parápe	5 (Developing)	Sa'i oñemokangy, katu castellano omohenagueve ichupe	Ñe'ëtekuaa oñemoñepyrüva, téra rysíi
18.Chamacoco ybytosó/tamarãho		1174	1915 (97%) /152 (100%)	Oike tesa-parápe	5 (Developing)	Sa'i oñemokangy, katu castellano ha guarani omohenagueve ichupe	Ñe'ëtekuaa oñemoñepyrüva, ñe'ëryru

Jesarekorã. Ore rombosako'ipyre

Oĩ ypykuéra rekohape ambue ñe'ẽ omohendaguehahína ypykuéra ñe'ëme ha péva omoinge ichupekuéra tesaparápe (tojehecha *Tabla 1*). Paraguái niko umi ypykue ayvu ojeporuve okaháre tetãpýpe, guarani paraguái ojeporuvehápe avei. Umi ayvu oúva tupi-guaranígui, ko'ýte, guarani paraguái rehe ova hikuái ohóvo umi ypykue ayvu poruhára, ha péva omboguekuaa umíva umi ayvúpe. Katu ojerekova'erã tesa renondépe umi ayvu ojejuhúva tupi-guarani apytépe hasykueha ojehechakuaávo moõpa oñepyrü ha opa peteĩteĩva. 'Ñe'ë' niko yvypóra oguerojerapyre ha mávapa *lengua térã dialecto* oñemohenda hağua yvyporajeýnte ojapo, ha ñanderesapysova'erã ñahesa'ỹjo hağua umi papapy oñemysãiva *censo*

ojajapóvape: “Oñemarandumono’õ ha oñemboguatáva jeporekapy, ojehechakuaa hağua umi tapicha ypykuépa oiporukuaa ijayvu tee, guarani paraguái ykére, itukãñorairõhína” (Melià, 2009, t. 180). Upéicha rupi, hasyeterei oñemohendávo michĩ térã kakuaápa umi ayvu ñemohendague.

Ñañe’ëtaramo umi ayvu matabo-mataguayo ha zamuco rogapygua rehe, enlhet ha toba-enenlhet opytáva enlhet-enenlhet apytépe, jahechakuaáta sa’iveha iñemohendague, katu upéicha oikóramo, castellano hína umi oikevéva ijapytepekuéra. Ko’ã ayvu ojepru Chaco-pe ha Melià (2010) omyesakã castellano oikeveha ijapytepekuéra umi tapicha oikoveve rehe menonita ha misionero católico ha anglicano apytépe; upéicha avei ha’ekuéra ojojuhumeme tapicha Argentina-ygua ndive.

Ñe’ẽ ñeisãmbyhy Paraguái

Ñe’ẽ ñemohendague ambue rehe niko apañua ndekakuaáva ypykuéra ayvu oñembohekove puku hağua Paraguái, taha’e castellano térã guaraníme ġuarã. Peteĩ ñe’ẽ ogue hağua iñe’ẽhára korasõ ha jurúgui niko heta ary ohasakuaa (Crystal, 2000: §3) ha heta *factor* oike ipype. Katu ñe’ẽ ñeisãmbyhy ha ñe’ẽ rape’apo pojoapy ndekakuaáva, ojekuaaha rehe ayvu sa’ive iporuhára oguerékova rehe oñeñangarekóramo ouporãta ypykuére retãme, ikatúta rehe upéicharamo ha’ekuéra ijyvy térã omboguata imbo’ehaokuérape ñehekombo’e mokõi ñe’ẽme (Crevels, 2007: 12). Paraguái, guarani paraguái ojepru rehe omohupy’ũve ñe’ẽnguéra rehe ñeñangareko ambue tetãmeguágui, ha upéicha rupi ñe’ẽrape’apo ñembosako’i ijetu’uve ambue tetãmeguágui. Añetehápe ko tetãme ojejuhu léi ombohapéva oñeñangarekóvo ñe’ẽhára derecho, katu jeyvéramo umíva ohove oñeñangarekóvo guarani paraguái año, ypykuéra ayvu rangue.

Paraguái Léi Guasu ohechauka ko tetã iñe’ẽ tee mokõiha, ha’eva castellano ha guaraní.

Akyta 140. Paraguái retã iñarandupyheta ha iñe’emokõi.

Castellano ha guaraní hína ñe’ẽ tee. Léipe he’iva’erã mba’éichapa ojeprurúta Estado rembiapópe mokõive

Ypykukéra ñe’ẽ, umi tapicha imbovyvéva aty javee, ko tetã arandupy rechaukaha avei.

Oñemoneĩ ypykuéra retã ha iñe’ẽnguéra, katu umíva ndojeporumo’ãi Estado rembiapópe. Ko’ã mba’épe ojekuaa Europa-gui oúva tembiguerovia ñe’ẽ oñembojoajuhápe arandupyre (Wright, 2000, t. 1). Upéva ári, castellano ha guaraní ha ñe’ẽmokõi ko’ã mokõivépe hína Paraguái rekotee apytere (Makaran, 2014). Upéicha rupi, ypykuéra ñe’ẽ maymáva rehe sa’ive oñepena oñeñomongetáramo Estado rembiapo ha léi ñerenohẽ rehe⁵. Tekotevéha oñeñangareko ypykuéra ayvu rehe ñe’ẽ ñeisãmbyhy rupi ojehechakuaamava’ekue ojapo mokõipa ary rasáma: “A language policy more protective of native languages is necessary to ensure survival and continued evolution of indigenous peoples”

[Oñekotevé ñe’ẽ ñeisãmbyhy oñangarekovéva ypykuéra ayvu rehe jahechápa umi iñe’ẽhára, tapicha ypykuéva, oikove ha oñakãrapu’ã ko’ẽreíre] (Gynan, 2001, t. 106, ore rombojerepyre). 2010-pe oñemboaje Léi Ñe’ẽnguéra rehegua, ha, heseae, oñemoheñói Paraguái Ñe’ẽnguéra Sãmbyhyha (PÑS) oguerékova hyepype Moakãha Ohapojóva ha Omyerãkuáva Ypykuéra Ñe’ẽ rembiaporã tee, oñemongu’eva’eráva omboguatávo ko’ã tembiaporã:

5 La Constitución del 1992 fue la primera en que los grupos indígenas fueron mencionados (Melià, 1997).

Akytã 42.1. Ombyaty ha oñongatupaite va'erã oñehendu ha oñemoñe'ẽ haġuáicha kuatia ári opavaite ypykuéra ñe'ẽ, ha tenonderãite umi oguepotáva.

2. Omongu'eva'erã tembiapo omoingove jey potávo umíva umi ñe'ẽ.

3. Omokyre'ýva'erã ypykuéra ñe'ẽ jekuaa, ijeporu ha iñemboete tetãygua apytépe, ha'e rupi umíva tetã mba'e teete.

Jepevémo ndojepapyhí ichupekuéra tetã ñe'ẽ teéramo, leikuéra ohechakuaa ypykuéra ñe'ẽ rehe oñeñangarekova'erãha. Áġa katu ñanemandu'ava'erã ñe'ẽ ñeisãmbhy ha leikuéra ñe'ẽ rehegua tuicha mba'éramo jepe, ha'ekuéra año nomoañetéi ogehupytývo ojehekáva. Añetehápe, tesapyso, karai Kalich (2012) ko léi ndoropoguerahái añemoañetévo ipype ojehaíva. Ha'e he'i ypykuéra ñe'ẽ noñembohapeiha iporurakuéra resa guive ha hekokuéra kuápe. Techapyrãramo jajuhukuaa jajesarekóramo *columna* ipahapegua upe *tabla* 1-pe umi ayvu ñembokuatia rehe; ipype jahechakuaa heta ayvu retepy noñehesa'ýjo ha noñembokuatia pukuiha, jepevéramo upe léi omoĩPÑS rembiaporãramo. Añetehápe niko ko'ãichagua tembiapo ipukue he heta pojoapy oñeikotevẽ oñemboguatáva, katu oĩ apañuái tuichavéva. Tapicha umi tekohapygua'ýva omba'apo oñembokuatiávo umi ayvu. He'iháicha Kalisch (2012), péicha ojejapóramo ndojehejái umi ypykue atýpe ha'ekueraité ohesa'ýjo ha omba'apóvo ijayvu rehe. Ojepyaha haġua jehaipyre jahechápa umi ypykue retã ombarete iñe'ẽnguéra are ġuarãicha, tekotevẽ oñemba'eporandu ichupekuéra ha oñemba'apo hendivekueravoi. Oñembosako'i rekávo umi ayvu ñe'ẽtekuaa (ko'ýte oñembosako'íva umi ñe'ẽpykuaahára oiporuva'erã, ojekuaaháre ha'ekuerahahína umi ohupytýva viru oñemongu'e haġua), ndakatuetéi hína umi tapicha retã oikotevẽva ni oipytyvõtáva ichupekuéra oñangareko ha omombaretévo ijayvu tee.

Ambue mba'e ombojetu'úvo ñe'ẽ rape'apo Paraguáipe hína ndojeguerekóire marandu ñe'ẽ jeporu rekóre umi ypykuéra rekohapýpe. Tekotevëniko oñeikũmby ñe'ẽheta yma ha mba'e tendápepa ojeporu umi ayvu ko'áġa, ikatu haġuáhca oñemombarete umi ñe'ẽ tee rekoveresái (Kalisch, 2004).

Tekombo'e ñeisãmbhy

Ñe'ẽ ñeisãmbhy karakuete niko hína ñehekombo'e ha mba'e ñe'ẽmepa umi kunumime oñembo'e mbo'ehaoha rehe. Ñe'ẽ rape'apo tekombo'e ñemboguatápe tuichaitéko añemombarete katuĩ rekávo umi ñe'ẽ tee: opaveve mitã'i ma mitãkuña'i ohova'erã oñemoarandu mbo'ehaópe⁶ ha upépe oñehendu, ojehechauka ha oñeñanduka ichupekuéra tekombo'e ayvu. Paraguápe ko'ã mba'e ipy ha ipoguasuve. Jahechami tenondetevoi mba'épa he'i leikuéra.

Léi Guasu Akytã 77^a. Mbo'ehaoháre oñeheko'bo'e ñepyrũvo mitãnguéra oñembo'éta ichupekuéra hogapypegua ñe'ẽme, ha'éma guive tetã ñe'ẽ tee. [...] Umi tapicha aty imbovyvéva iñe'ẽ ypy ndaha'éiva gaurani, ikatu ojeporavo peteíva umi ñe'ẽ tee.

Tetã Léi P^{py} 234⁷ Akytã 28 1. Ikatúma guiv, mitãnguérápe oñehekombo'eva'erã omoñe'ẽ ha ohaívo ypykuéra ñe'ẽ teépe térã upe ñe'ẽ ojeporu memevéva aty ha'ekuéra oikoha mba'évape. Péicha ndaikatúramo ojejapo, mburuvichakuéra ko'ã mba'erã oñemoíva omba'eporanduva'erã umi ypyképe jahechápa oñondive oheka mba'éicha ojejapokuaa ko'ápe oñemandáva.

Léi P^{py} 3.231⁸ Akytã 5 e) mbo'épy ñepyrũ, escolar básica ha media mbo'épyrã apytépe oñemboguatáva ha iñe'ẽnguéra jeporu ha ha'ekuéra oñemongu'eháicha ñehekombo'épe mbo'ehaoháre.

6 La Constitución Artículo 76.

7 La ley en que Paraguay ratifica el convenio de OIT 169.

8 La ley que crea la Dirección General de Educación Escolar Indígena.

Ley Ñe'ënguéra rehegua

Akytã 26^{ha}. Jeporombo'e ñe'ë tenonderépe rehegua. Mayma mitã oikóva Paraguáipe –taha'e kuña térã kuimba'e- iderécho ojehekombó'e **ñepyrũvo** ichupe iñe'ë tenonderépe, ha'éma guive upéva tetã **ñe'ë** tee peteĩva.

Ypykuéra omoñepyrũkuua mitã jehekombó'e iñe'ë teépe. Ambue tapichakuéra heko ha iñe'ë ambuéva oiporavova'erã pevarã tetã **ñe'ë** tee peteĩva.

Jahechakuaaháicha, mbohapy léi iñambuéva ojuehegui omoañete temimbo'épe derecho oñemoarandúvo ypykuéra ñe'ë ha'e oikuaávape. Katu, ro'ejejjey, léi año nomoañetái oñemboguatavo añetehápe. Paraguái kásope, heta ñepysãnga ojeguereko oñemoañetávo leikuéra. Tenondetevoi, mbovy ojejuhu mbo'éhára oñembokatupyrýva ombó'e ha'gua ypykue ñe'ëme ha sa'i ojejuhu pojoapy oñeporombo'e ha'gua (Melià, 2010). Ypykuéra ayvu kásope, ndovaléi oñembojeréntevo aranduka ha ambue pojoapy guarani térã castellano-gui ipypekuéra (Kalisch, 2011). Marandu oñembojeréva castellano-gui niko ovaléta umi tapicha oiporúva ko ñe'ëme ñuarã ha ipype he'íva tuicha mba'éta umi oiporukuaáva ko ayvu. Umichagua pojoapy ndovaléi ypykuérape ñuarã. Ojekuaapyhýramo mba'e iñambuetéva ambue tembihechapy iñambuetéva pe máva mba'évaguí niko nomombaretái ypykuéra ñe'ë. Ko mba'e ojuhúva rehe ohai Méliá (2010):

Tekombo'e mokõi ñe'ëme oporombojokupytýva niko heta kásope pokarërei, añetehápe noñembojokupytýire oñondive mavave ypykuéra año oikuaa ha oikovévoramo paraguaguakuéra rekópe, ha ko'áva katu mba'eveichavéramo noñeha'áiramo oikuaa ha oikove ypykuéra rekópe. Ñehekombo'erã mbo'ehaohapegua ndoguerékói hesa renondépe upe ñe'ë oiporúva tetãyguakuéra ha sa'ieterei ojehechakuaa mba'e oporomopensáva upe ayvu ojehyvykói ha oñemombaretaha. (p. 28 - 30)⁹

Mokõiha, heta mitã ypykue ndohecha porái mbo'ehao térã katu ohóramo upépe mboymi arýnte oje'ói (Quiñónez de Bernal, 2012). Ñañeporandukuaa mba'erãpa ovale ñe'ë oñeporombo'eha mitãnguéra ndohóramo mbo'ehaópe. 63 % mitã ypykue oikove mboriahu apĩme ha 41, % kunumi ndohupytýiva gueteri 5 arýkatu ohasa *desnutrición* ndevaíva (Melià, 2010, p. 28). Paraguái Léi Guasu, akyta 140-pe ojapy ypykuéra ha ambue tapicha imbovyvéva aty ayvu tetã aradupýramo. Ojejesarekótaramo umi oje'éva'ekue tenondevére, ha'ete hetaite tembiapopy gueteri tekotevéha oñeñangareko rekávo ko *patrimonio* ha tapicha imbovyvéva ñe'ë rehegua derecho.

Ko'a guive romboguapýta ikatúva ojechakuaa oñemboguatajavo Ñe'ë ñeisãmbyhy tekoresãirã, ñe'ë rape'apo ha tembikuaa reka rupive.

Ñe'ë Ñeisãmbyhy Mbohekoressãiva gotyo

Jaheháma haguéicha pehẽ tenondeguápe, Paraguái tekoeta ha ñe'ë ñeisãmbyhy kásope hetaitekoe tembiaporã ojejuhu oñemboguata ha'gua ñe'ë ñeisãmbyhy ñembohekoressãirã. Tetãygua jeikove oñondive, medio ambiente, tekoasakue ha política ñemboguata ojoaju ñe'ë ñembohekoressãirã rehe ha ayvu ñembohasa kyrýnguérápe ndive, amohekói realida oikoéva ojuehegui ko tetãme. Ikatuete porãntevoíkatu ja'e ñaimeha peteĩ apañuái iporo'óva rendondépe (Churchman,

9 Sin embargo, también existe resistencia: Gerzstein (2015: 130 [1998], también Tacconi & Abrach 2015) describe como en la escuela maká en la Nueva Colonia Indígena Maká, los niños indígenas hablan maká con los maestros indígenas a pesar de que los materiales son en español y la escuela es un ámbito relativamente oficial.

1967 ñe'ẽme) hasykuéva térã ndaikatumo'ãivavoi ojejapyhara, noñembotýi, opu'ãre ojehe ha iñambuememéva jeyvéramo hasýva ojehechakuaa hağua ha ojoguerahapáva ojopóre.

Ñe'ẽ Rape'apo Mbohekoresãiva gotyo

Ñe'ẽ rape'apo ryepýpe oike tembiaporã aty oñembohapévo ñe'ẽ jeporu, hetepy jerojera, taha'e ijachegety, ijehaikatu ha iñe'ẽtekuua, upéichante avei iñehekombo'e (Cooper, 1997; Hornberger, 2006). Tetã heta ñe'ẽ ojejuhuhápe, tuicha mba'eterei ñehekombo'e, Estado rembiapo ha momaranduhárape jeporu, ko'ã jehape'apo reheae oñemohenda ogehupytývo tekombo'e ha ojeguereko marandu tetãyguaháicha ojepartisipa ha ojeoporavóvo tapichakuéra apytépe. Ñe'ẽ jeikove oñondive ñembohape ikatu oñepysãnga iñemoherakuã ha iñepysyrõ rehe, umi káso oñemohendaguehápe peteíva ambue rehe ha oñembohekoveresãivo maymave. Techapyrãramo, umi Estado ñe'ẽ tee oñemyasãi ñehekombo'e, momaranduha ha Estado rembiapo rupive, tahe'e Paraguái ha Finalandia-pe. Ijaveve, umi tapicha imbovyvéva oñepia'ã iñe'ẽ ko'ẽ ha iñarandupy ko'ẽ pyahurãre umi imbaretéva renondépe, jahechápa omombarete hekovekuéra yma. Techapyrãramo jahechakuaa ñehekombo'e ñe'ẽ ojeoporuvévape ikatuha oiguyru tape iñe'ẽhára ojuhúva tembiapo iporãvéva ikatuva'eráva oipytyvõ ichupe oñakãrapu'ãvévo, katu omomomyrykuua ichupe hapo tee ha iñe'ẽgui ha opyta hapykuerekañy. Ojasurúvo estado ko'agãguáva ha oipykúiva capitalismo rape tenda ymave mombyry opytava'ekuépe omohendague jeikove yma ha avei omboguekuua ñe'ẽ mbovy tapicha oiporúva; upéva ári, ouvaikuua *medioambiente*-pe. Ko'ã káso ndojehúi América Latina-pe año, ojekuaa porã avei upéicha oiko hague Europa-pe, umi tapicha aty iñe'ẽ kangyévape Francia, España ha tetã nórdico maymávape *modernidad* oikévo (Skutnabb-Kangas y Phillipson, 1994). Oñembohape ha oñeñangareko hağua tekove'eta rehe niko ñaikotevẽ ñe'ẽ ñeisãmyhy ha rape'apo ombohekoveresãiva, tove toporoguenohẽ apañuãigui taha'e tapichakuéra jeikove oñondive *economía* ha *medioambiente* rehe ña'ñe'ẽvo.

Umi ONU Objetivo de Desarrollo Sostenible (Naciones Unidas, 2015) ombohysýi tembiapopyrã oñembotatajepúvo mboriahu, ogehapo'ó vara'e, tesãi ha jeikove porã maymavépe, tekombo'e añetete, y ipotĩ ha hesãiva, tekoha potĩ, kuña ha kuimba'e rekovejoja, ñemba'apohápe togehupyty tekojoja hamba'e. Ñe'ẽ rehe ndaipóri mandu'a umi jehupytyrã apytépe, katu oike heta umíva kuápe, ojehecha tekombo'e ha tekojoay kuápe. Tekombo'e iñañatéva rehe opokóvo, ONU oikuaauka mboriahu reko ha apañuãi mitã ha mitãrusu ndohupytýire ojehekávo ñehekombo'e rupive ohasa gueteri umi tenda ojejuhuhápe tapicha imboriahuetereíva. Ikatu hağuaícha ojeheja tapykuévo ko'ã apañuãi, heta hetave viru oñembohasa tekombo'épe ñuarã ha ojeyekko mbarete viru rupive umi tecnologías de la información y las comunicaciones (Naciones Unidas, 2023). Umi jehupytyrã avei he'ive tekotevẽva oñemboguejyve tekojoavy ojekuaaháre akãrapu'ã tetãygua apytépe ha *economía* re hegua ohapejokoha oñemboguejývo tuichakuépe mboriahu apĩ ha ohapejoko tapichakuéra ohupyty'ỹ hağua ikerayvo ha ombohekove tĩndy ichupekuéra. Ko'ã mba'e niko tuicha mba'ehína oñemboguejýramo umi tapicha imbovyvéva, taha'e tetã háicha, iñarandupy ha iñe'ẽme.

Ojejupyty hağua akãrapu'ã tekoressãi rehegua, tekotevẽ oñemba'apo ñasẽ rekávo ñande guatãgui yvyporaháicha, tesapysópe. Koichagua ñemongu'e pyahu oñemboguata rekávo ojejesarekova'erã ha henda guivo ha hendáicha, ani voi

ojejuhuse peteĩ tape añónte tekoresãirã, togueroike uvei umi tapicha oñemoykéva aty rembihecha ha rembipota (Sousa Santos, 2014; Virtanen et al., 2020). Ñe'ẽ ñeisãmbyhýpe, koichagua tembihecha ha ñemongu'e oñemboguatakuua ojesarekóvo umi tapicha imbovýva ñe'ẽ rekove ko'ẽreiregua, jahechápa ojeheja umíva tapykuévo. Tembiapo ñe'ẽ reheguápe, ko'ã mba'e he'isekuua oñemba'apova'erãha *etnografía* guive heta arandupy ñepytyvõ ha tapichakuera tekohaygua ñemoirũme. Umi tapicha imbovyvéva aty katuetei oikeva'erã oñemoĩ ijehegui ñe'ẽ ojehepe'apóvo hekópe ha ojehupytyvo ojehekáva.

Tapicha otembikuaarekoa ha ohape'apóva ñe'ẽme ñuarã niko oñemongo'õ ha oñembojoajupa haña arandupyeta tekovẽ ojepy'amongeta ha ohechakua umi tembiguerovia oguerékova peteĩteĩva tembikuaarekaha. Umi tapicha katupyry tembikuaarekaha réra ha rembiapo rehe ojesarekova'erã umi tapicha oikóva tekohaépe ha jeporekapy ykekohára. Kócha oñemba'apóramo, peteĩ henda guivo, omo'insegúra umi *proyecto* ñemboguata, ndojekuaáire mba'etépa ojehupytyta oñeporandu'ỹre umi tekohayguápe. Ambue henda guivo katu umi tapicha hekohaguáva omoneĩramo tembiapopy oñemboguataseva umíva oñemopyenda ha ovalevéta mayma tapicha oñemongu'éva iñemboguatarame. Ko'ã mba'ete, natekotevẽivoi ja'e, oñemboguatava'erã *ética* rekópe ha ndaikatúi ñanderesaráiva pokatu ojejuhúva mayma tapicha oikéva ohape'apo ñe'ẽ ha omboguata tembikuaa hesegua. Oñemboguata haña tembiapopy ou porãtava ñe'ẽ rekoveresãirã, tekotevẽ oñemoañete leikuera omandáva ha tapichakuera tekohapegua oykekóva jeporekapy ñemoneĩ.

Sami rekoasakue Finlandia-pe

Ojehechakuaa haña mba'éichapa oñesékuaa tapépe, ojejapyhykuua techapyrãram umi Sami-pe, ojejuhúva kuarahyresẽvo Finlandia-pe (upéicha avei Suecia ha Noruega-pe). Umi Sami añoite niko ypykuera retã ojejuhúva Unión Europea-pe, ha hekohakuera yma ojejuhu umi tetã nórdico ártico-pe. Sami Amandaje (Finlandia-pe), ha'ekuera ojejuhu hetakuépe amo 75.000 tapicha rupi, ha umíva apytégui 10.000 rupi oiko Finlandia-pe. Ágaramo ñuarã ojeporu porundy ha pa sami ñe'ẽ, ha umívagui Finlandia-pe ojeporu mbohapy: upe kuarahyresẽvogua, Inari ha Kolтта. Ko ñe'ẽ rogapygua hí'añivevahína umi avyu Finlandia ñe'ẽ Báltico-yguáva, umíva apytépe finlandés, ha'éva avei Finlandia retã ñe'ẽ hetave tapicha oiporúva. Sami ojeporu Finlandia, Noruega ha Rusia-pe. Sami ñe'ẽ ojeporúva guive Finlandia-pe oike tesaparápe ha ikatu oguete, ko'ýte sami inari ha sami kolтта isitukuera ijetu'uvéva.

60% rasa Sami ojejuhúva ko'áña Finlandia-pe ndoikói hekoha ymáme, ha umíva heta mba'e pyahu ogueru ichupekué'ra ñehekombó'e, ñeñangareko ha ñomongeta iñe'ẽmenguera. Ñañe'ẽvo ko'ã tapicha ñeisãmbyhy rehe, Sami Amandaje hína ijytakuera tee Finlandia-pe. Hemiaporã tuichavéva hína Sami retã ojae ha oguatakuaávo ijehegui iñe'ẽ ha hekópe, Finlandia Léi Guasu omoañetéva ichupekuera, oasegura hekoversái ha oñakãrapu'áva ypykuera Sami arandupy. Finlandia estado oipytyvõ ichupe virúpe.

Momaranduhakuera, taha'e puhoe ha televiõ Finlandia-pegua ogueroko *programa* sami ñe'ẽme, ko'ýte umi marandu ha arandupy rehegua. Umi programa ndaha'ei ko'ã tapicha rekohápe ñuarãva año, oñehendu avei tetã tuichakue javeve. Péicha ojejapo rupi, ko ñe'ẽ oñehendu ha oñeñandu avei ambue ñe'ẽ poruhára Finlandia pegua apytépe.

Techapyrãramo ojejapyhykuaa tembiapokue ovaléva oñemboguatava'ekue ani hağua oñemondoho ñe'ẽ ñembohasa tapicha pyahukuérape ha oñemohendague peteĩ ayvu niko hína umi nicho de lengua-pe ojekuaáva (Pasanen, 2010). Ñehekombo'e oñemoñepyrũvo, sami ojeporu kyrĩnguéra apytépe tembiapo ko'ẽreireguápe imbo'ehaokuéape. Mitãnguéra ikatu ombohováí imbo'ehápe ñe'ẽ oiporusévape, katu mbo'eharakuéra oñe'ẽ ichupekuéra sami-pe año. Péicha ojejapo reheae, mitãnguéra ohendu sami ñe'ẽ umi temimoĩmbýpe ymavéma ojeporuve haguépe finés.

ÑE'ËPAHA

Ko jehaipýpe rohakã'íókuri ñe'ẽ poruharakuéra akãrapu'ã ha tekoporã jojarekópe. Roikuaaukákuri heta mba'e opokóva ñe'ẽ ñeisãmbhy ha tapicha aty imbovyvéva jeikove porãre, oñehesa'ỹjón ecología ha tekoeta ñe'ẽ rehegua resa guive. Techapyrãramo rojapyhy ypykuéra ñe'ẽ ojeporúva paraguáipe ha sami Finlandia-pegua; rohesa'ỹjókuri mba'éichapa ñe'ẽ ñeisãmbhy ha rape'apo ombohovake heta ñepysãnga ha apañuãi oñemboguata ha oñemoañetekuévo. Avei roñe'ẽkuri tekoveresãi rehe ha mba'érepa tuicha mba'e ñe'ẽ poruhára atýpe, ha'e ogueropojáire juruha ha pojoapy ojeiguyrúvo ñe'ẽnguéra yvotyty ko'ẽ pyahurã, oguerekóre hesa renondépe tapichakuéra jeikove oñodnvie, *economía* ha *medioambiente*. Rojepy'amongeta avei tembikuaa rapykuereka ha tapicha katupyry rembiapo tekotevẽva rehe oñemboguata rekávo ñe'ẽ ñeisãmbhy ha tembikuaareka ouporãva tekoveresãime. Tamora'e tembihecha oguerekóva hesa renondépe hetaité pojoapy, techapyrã ñe'ẽ ñeisãmbhy oporombohekove resãiva, togueropojái pojoapy ojeporukuaáva ñe'ẽ ñeisãmbhy "apañuãi iporo'óvavape", ko'ýte umi ñe'ẽ sa'í tapicha oiporúvape ġuarã.

ARANDUKAPORUPYRE

- Asamblea Sami. (s.f.). *Saamelaiset ja saamen kielet*. <https://samediggi.fi/vastualueet/saamen-kielet/viranomaisille-saamelaisten-kielellisista-oikeuksista/kielelliset-oikeudet-ovat-perusoikeuksia/saamelaiset-ja-saamen-kielet/>
- Bastardas Boada, A. (2016). Ecología lingüística y lenguas minorizadas: algunas notas sobre el desarrollo del campo. En A. M. Fernández Planas (Ed.), *53 reflexiones sobre aspectos de la fonética y otros temas de lingüística* (pp. 449–458). Barcelona.
- Brundtland, G. H. (1987). *Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development*. Geneva: United Nations Document A/42/427.
- Churchman, C. W. (1967). Guest editorial: wicked problems. *Management Science*, 4(14B), 141–142.
- Cooper, R. (1997). *La planificación lingüística y el cambio social*. Cambridge University Press.
- Crevels, M. (2007). South America. En C. Moseley (Ed.), *Encyclopaedia of the world's endangered languages* (pp. 101–194). London/New York: Routledge.
- Crevels, M. (2012). Language endangerment in South America: The clock is ticking. En L. Campbell & V. Grondona (Eds.), *The Indigenous Languages of South America* (pp. 167–234). De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110258035.167> (Accedido el 5 de abril, 2024).
- Crystal, D. (2000). *Language death*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Eberhard, D. M., Simons, G. F., & Fennig, C. D. (Eds.). (2024). *Ethnologue: Languages of the World* (27th Ed.). Dallas, TX: SIL International. <http://www.ethnologue.com>
- Eliasson, S. (2015). *The birth of language ecology: interdisciplinary influences in Einar Haugen's "The ecology of language"*. *Language Sciences*, 50, 78–92. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2015.03.007>
- Gerzenstein, A. (2015). [1998]. *El contacto maká-español: un caso de resistencia etnolingüística*. En C. Messineo & A. C. Hecht (Eds.), *Lenguas indígenas y lenguas minorizadas. Estudios sobre la diversidad (socio) lingüística de la Argentina y países limítrofes* (pp. 127–138). EUDEBA.
- Gynan, S. N. (2001). *Language Planning and Policy in Paraguay*. *Current Issues in Language Planning*, 2(1), 53–118. <https://doi.org/10.1080/14664200108668019>
- Hammarström, H., Forkel, R., Haspelmath, M., & Bank, S. (2024). *Glottolog 5.0*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10804357>
- Harmon, D. (1995). *The status of the world's languages as reported in Ethnologue*. *Southwest Journal of Linguistics*, 14, 1–33.
- Harmon, D. (1996). *Losing species, losing languages: Connections between biological and linguistic diversity*. *Southwest Journal of Linguistics*, 15, 89–108.

- Harmon, D., & Loh, J. (2010). *The Index of Linguistic Diversity: A New Quantitative Measure of Trends in the Status of the World's Languages*. *Language Documentation and Conservation*, 4, 97–151.
- Haugen, E. (1971). The ecology of language. *Linguistics Report*, 13(25), 19–26. Washington, DC: Center for Applied Linguistics. <http://www.cal.org/pdfs/lr/the-linguistic-reporter-volume-13.pdf> (Reimpreso como Haugen, 1972).
- Hornberger, N. (2006). *Frameworks and models in language policy and planning*. En T. Ricento (Ed.), *An Introduction to language policy: Theory and method* (pp. 24–41). Cambridge University Press.
- Kalisch, H. (2004). *El multilingüismo paraguayo. Apuntes hacia una noción integrada de 'bilingüismo'*. *Acción*. Revista paraguaya de reflexión y diálogo, 247, 33–36.
- Kalisch, H. (2011). *El protagonismo de los hablantes - Políticas lingüísticas referentes a las lenguas indígenas del Chaco Paraguayo*. *Suplemento Antropológico*, XLVI (2).
- Kalisch, H. (2012). “No tiene futuro”. *Sobre la construcción de la identidad lingüística de un niño enlhet y el futuro de las lenguas indígenas chaqueñas*. En J. M. Rodrigues (Ed.), *Ciudadanía democrática y multilingüismo: La construcción de la identidad lingüística y cultural en el Mercosur* (Biblioteca Paraguaya de Antropología, Vol. 85, pp. 245–278). CEADUC.
- Krauss, M. E. (1992). *The World's Languages in Crisis*. *Language*, 68(1), 4–10.
- Lüpke, F. (2017). *African(ist) perspectives on vitality: Fluidity, small speaker numbers, and adaptive multilingualism make vibrant ecologies (Response to Mufwene)*. *Language*, 93(4), e275–e279. <https://doi.org/10.1353/lan.2017.0071>
- Maffi, L. (1998). *El lenguaje: un recurso para la naturaleza*. *Naturaleza y recursos: Revista de la UNESCO sobre investigación en medio ambiente y recursos naturales*, 34(4), 12-21.
- Makaran, G. (2014). *El mito del bilingüismo y la colonización lingüística en Paraguay*. *De Raíz Diversa*, 1(2), 183–211.
- Meliá, B. (1997). *Pueblos indígenas en el Paraguay: Demografía histórica y análisis de los resultados del censo nacional de población y viviendas, 1992*. Presidencia de la República.
- Melià, B. (2009). *Paraguay*. En I. Sichra (Ed.), *Atlas sociolingüístico de pueblos indígenas en América Latina* (Vol. 1, pp. 173–194). Quito: AECID, FUNPROEIB Andes, and UNICEF. http://www.unicef.org/lac/library_3224.htm
- Melià, B. (2010). *Lenguas indígenas en el Paraguay y políticas lingüísticas*. *Currículo sem Fronteiras*, 10(1), 12–32.
- Mühlhäusler, P. (1996). *Linguistic Ecology. Language Change and Linguistic Imperialism in the Pacific Region*. Routledge.
- Naciones Unidas. (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. <https://sdgs.un.org/2030agenda>

- Naciones Unidas. (2023). *Informe de los Objetivos de Desarrollo Sostenible. Edición Especial*. https://unstats.un.org/sdgs/report/2023/The-Sustainable-Development-Goals-Report-2023_Spanish.pdf
- Nettle, D. (1998). *Explaining global patterns of language diversity*. *Journal of Anthropological Archaeology*, 17, 354–374.
- Oviedo, G., Maffi, L., & Larsen, P. B. (2000). *Indigenous and traditional peoples of the world ecoregion conservation. An integrated approach to conserving the world's biological and cultural diversity*. Gland, Switzerland: World Wide Fund for Nature International.
- Park, C. (2007). *A Dictionary of Environment and Conservation*. Oxford University Press. <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780198609957.001.0001/acref-9780198609957>
- Park, C. (2007). *Diccionario de medio ambiente y conservación*. Oxford University Press.
- Pasanen, A. (2010). *Will language nests change the direction of language shifts? On the language nests of Inari Saamis and Karelians*. En H. Sulkala & H. Mantila (Eds.), *Planning a new standard language: Finnic minority languages meet the new millennium* (Studia Fennica). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Quiñónez de Bernal, C. (2012). Modelo pedagógico predominante en la educación indígena en el Paraguay. *Nave@merica. Revista electrónica de la Asociación Española de Americanistas*, 8.
- República del Paraguay, Congreso Nacional. (1989). *Ley No 234 / Aprueba el convenio no. 169 sobre pueblos indígenas y tribales en países independientes*.
- República del Paraguay, Congreso Nacional. (1992). *Constitución de la República del Paraguay*.
- República del Paraguay, Congreso Nacional. (2007). *Ley No 3231/2007 Que crea la dirección general de educación escolar indígena*.
- República del Paraguay, Congreso Nacional. (2010). *Ley No 4251 De Lenguas*.
- Secretaría de Políticas Lingüísticas. (s.f.). *Diversidad Lingüística de Paraguay*. <https://spl.gov.py/diversidad-linguistica-del-paraguay/>
- Skutnabb-Kangas, T., & Harmon, D. (2017). *Biological diversity and language diversity: Parallels and differences*. In H. Penz & A. Fill (Eds.), *Handbook of ecolinguistics* (pp. 11–25). Routledge.
- Skutnabb-Kangas, T., & Phillipson, R. (1994). *Linguistic human rights: Overcoming linguistic discrimination*. Mouton de Gruyter.
- Sousa Santos, B. de. (2014). *Epistemologies of the South: Justice against epistemicide*. Routledge.

- Tacconi, T., & Abrach, L. (2015). *Resistencia étnica y creatividad lingüística entre los maká*. In C. Messineo & A. C. Hecht (Eds.), *Lenguas indígenas y lenguas minorizadas. Estudios sobre la diversidad (socio) lingüística de la Argentina y países limítrofes* (pp. 139–158). EUDEBA.
- UNESCO. (2001). *Declaración universal de la UNESCO sobre la diversidad cultural*. Unesco.
- UNESCO. (2001). *Declaración universal de la UNESCO sobre la diversidad cultural*. UNESCO.
- UNESCO. (2003). *Vitalidad y peligro de desaparición de las lenguas*. Grupo especial de expertos sobre las lenguas en peligro convocado por la UNESCO. Documento adoptado por la Reunión Internacional de Expertos sobre el programa de la UNESCO “Salvaguardia de las Lenguas en Peligro” (CLT/CEI/DCE/ELP/PI/2003/1).
- Virtanen, P., Siragusa, L., & Guttorm, H. (2020). *Introduction: Toward more inclusive definitions of sustainability*. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 43, 77–82.
- Wright, S. (2000). *Community and communication: The role of language in nation state building and European integration* (Multilingual Matters 114). Multilingual Matters. <https://doi.org/10.21832/9781800418202>

CASTELLANO GUIGUA ÑE'Ë OIKÉVA GUARANÍME ÑEHESA'YIJO GUARANI PARAGUÁI ÑE'ERYRÚPE (OÑEMYATYRÕ HA OÑEMONGAKUAAVÉVA, 2021)

Celeste Fleitas Guirland
Arnaldo Casco Villalba
Abelardo Ayala Rodríguez
Esmilse Ramírez de Giménez
Dirección General de Investigación Lingüística
Secretaría de Políticas Lingüísticas, Paraguay
Email: dgil@spl.gov.py

Ojereruka: 26/04/2024

Oñemoneĩ: 20/11/2024

DOI: <https://doi.org/10.47133/renepylen2024-02>

ÑEMOMBYKY

Ko tembikuaareka «Castellano guigua ñe'ë oikéva guaraníme ñehesa'yijo *Guarani Paraguái Ñe'eryrúpe* (oñemyatyrõ ha oñemongakuaavéva, 2021)» oñemoĩ hupytyrãrõ tojehechauka opavave umi ñe'ë oúva España ñe'ëgui ha oíva ko ñe'ëryrúpe, tojejeporeka umi hapoite rehe ojekuaa hağua mba'eichaguápa ko'ã ñe'ë pyahu oikéva España ñe'ëgui. Ojeguata arandu rypy'ũ ári ojeheka ha oñehesa'yijopaita hağua ñe'ënguéra ha opaita mba'e ojejuhúva ko ñe'ëryrúpe ojehepyty hağua upe ojepotava'ekue. Upe tembiaporape ojeporuva'ekue oñemohenda mokõi hendáicha, oñemyaty aranduka ha ambue marandu rendágui ha noñesëi tendaháre, oñemba'apo ha oñehesa'yijo hağua ko apopyrã ojeporu Natalia Krivoshein de Canese rembiapokue España ñe'ëguigua oikéva guaraníme rehegua. Ko tembikuaarekápe ojehecha ko ñe'ëryrúpe oíha 2015 ñe'ë, ko'áva apytégui ojehechakuaa oíha 247 (12 %) ñe'ë oúva España ñe'ëgui, upéichante avei, ojehechakuaa castellano-pe oikeha ñe'ë 16 ñe'ëgui oike mboyve guarani ñe'ë apytépe. Oñehesa'yjo rire ko'ã 247 ñe'ë España ñe'ëgui oúva, ojejuhu 454 hendáicha oñemoambuehague umi ñe'ë, oñemohendáva 403 ñe'ë iñambuéva ñe'ë ryapu ha ijehaípe, 49 iñambuéva hetepýpe ha mokõi ñe'ëjoaju retepýpe. Umi oúva España ñe'ë apytégui ojejuhúva ko tembikuaarekápe, 175 (71 %) oñemoambue upe oíhaguéicha España ñe'ëme oikévo guarani ñe'ë apytépe, ha péicha ojehecha opaita ko'ã ñe'ë iñambuéha oike hağua guarani ñe'ëndy pyahúpe, taha'e hyapu, hetepy ha ñe'ëjoaju retepýpe.

Mba'érepa oñeñe'ë: España ñe'ëgui oúva, guarani ñe'ë tee, ñe'ë ojeiporúva ambuégui, ñe'ë oñemoambuéva.

Ñepyrũmby

Roñeha'ãtarõ guare romboguata tembikuaareka ojesarekóva umi España ñe'ẽguigua rehe, oñemohendapyréva *Guarani Paraguái Ñe'eryru*, Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ rembihaipyre, ha ogehapykuererekávo, upe ñeha'ã kakuaa pa'ũme, ñemyesakã pyahu opaichagua apañuãieta heruğu.avape ģuarã, iñapyseva'ekue Guarani ha castellano jejuhu ypy guive, rojuhu hesakãha oréve ģuarã, Ñe'ẽnguéra Rapereka Moakãha (ÑRM), Paraguái Ñe'ẽnguéra Sãmbyhyha (PÑS) pegua, kóva oñembo'ýtahákuri ore renondépe peteĩ apopyrã rasa ijetu'úvaichavoi, rohecha porã rehe oremoagũikuaaha –tembikuaareka rembiporu hekoitéva rupive- pe ñane retã tuichakue javeve ñe'ẽrekoasa rovake, rohesapévo hekojejuasaita, hekokakuaa ha hekoresãi rehe.

Rombohéra ko tembikuaareka «Castellano guigua ñe'ẽ oikéva guaraníme ñehesa'ỹjjo *Guarani Paraguái Ñe'eryrúpe* (oñemyatyrõ ha oñemongakuaavéva, 2021)». Ko téra ñemoĩmbyre reheve rohechakase maymavete castellano guigua ojejuhúva'ekue pe Ñe'eryrúpe, ha avei rohapykuerereka peteĩteĩva ñe'ẽ ypykuére ha rohesa'ỹjjo opaichagua ambue ñe'egui oúva castellano guigua apytépe ojejuhúva.

Mbohapy ñe'epyendavusu roitypekákuri romoneĩ haġua, peteĩteĩháicha, castellano guiguápa añetehápe umi “España ñe'ẽguigua” ñembyatypyre; ñepyrũrã ojejesareko *Castellano Ñe'eryru*, ñanduti guasupypegua oñembokuatiapyréva ary 2022-pe mokõihápe, ojejeporeka *America Ñe'ẽguigua Ñe'eryru (Diccionario de americanismos)*, ñanduti guasupypegua oñembokuatiapyréva ary 2010-pe, ha mbohapyháva katu *Castellano Paraguái Ñe'eryru (Diccionario del castellano paraguay)*, oñembokuatiapyréva ary 2017-pe. Umi ambue ñe'ẽguigua ñemyenda ha jehechakarã ojejetypeka Ñe'ẽkuaatyhára Natalia Krivoshein de Canese rembiapokue pukukue apytépe; ha'e niko omboja'õ mbohapy aty pa'ũme opaichagua ñe'ẽ moambue.

Ñe'ëndykuaa rehegua, oñemboja'õ jeýva mbohapy atýpe: 1. Moambue ñe'ẽpuandukuaa rupi: (poapy ijysaja rehe: taipu moambue; pundie jeipe'a; taipu jegueroike; moambue ymaguare ñe'ẽ rupi; muanduhe moambue; ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehe retepyrehe; moambue opa'ỹva; ha ñe'ẽ moñyñýi térã mombyky); 2. Ambue ñe'ẽguigua he'iséva moambue rupi; ha 3. Jeporumeme rupi, ñe'ẽpuandukuaa ha ñe'ẽhe'isekuaa jojáva rupi.

Ñe'ẽysajakuaa rehe, irundy moambue myendapy rupi: 1. teroja ha terarãngue España ñe'ẽmegua jeporu; 2. España ñe'ẽ ojoajúva Guarani ñe'ẽpehẽtai rehe; 3. Guarani ñe'ẽ ojoajúva España ñe'ẽpehẽtai rehe; 4. Ñe'ẽ'eta ojoajuhápe España ñe'ẽrapo Guarani ñe'ẽrapo rehe térã mokõi España ñe'ẽrapo.

Ñe'ẽjoajukatu rehegua, ojechauka peteĩ ñe'ẽ moambue aõnte: 1. Castellano guigua ñe'ẽjoajukatu rehe ijypýva. Mbovy niko ápe ñe'ẽjoajukatu kuaapy rupive oñehesa'ỹjóva (jepéramo ija avei ipype), ojesareko rehe ko tembikuaareka ambue apopyrã rehe: pevahína Ñe'eryru apopyrã jeipyahávo.

Ipahápeko 15 (papo) ohupyty ñe'ẽmoambuepyre Natalia Krivoshein de Canese ohechakuaáva (1997) ojekopytýva umi ñe'ẽjehupyre oñemoneĩva ko tembikuaareka rehe. Jepémo, ko'ã 15 ñe'ẽambue guigua ári rombojo'a jey kuri 4. Ñe'ẽmoambue aty umi ñe'ẽrembiassa pyahu ñembohováí rekávo. Mbohapy ñe'ẽpuandu moambue atýpe: 1. pu'ae pe'a; 2. pu'ae moambue; ha 3. pundie jegueroike; ha peteĩ ñe'ẽrembiassa ojeguroikéva ñe'ẽysaja moambue apytépe: 1. Castellano guigua España ñe'ẽpehẽtai rehe ojoajúva.

Ko tembikuaareka rechapyrãngue ojeporukuaáne tesape'ahaícharamo oñeikũmbysevove ñane ñe'ẽkõireko (guarani-castellano) akói ára ojehe'ahápe oguatáva, ha, ambueháicha, tape jeporavorã rekávo hetave ambue ñe'ẽguigua ojegueroikese vove castellano guigua térã ambue tetã ñe'ẽguigua, oñeikotevẽháicha ohóvo, oñembohovakévo opaichagua Avañe'ẽpypegua remikotevẽ teete hekopyahu guerojera rehehápe.

Tapereko

Ko jetypeka oñemohenda aporekorã jehe'a apytépe (mba'eguáva-mboyguáva), ñe'ẽrã ñehesa'ỹjo ohechaukáva, oikũmbýva ha omyesakáva rehegua ndive, umi ñemyendapyrã poravopyre guive, Reguera (2012).

Ñe'ẽ aty jehechapyre niko ojekupytyháina pe *Guarani Paraguái Ñe'ẽryru* Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ rembiapokue ñe'ẽjeroikepapyre rehe (mbokuatiapyre oñemyatyrõva ha oñembokakuaáva, 2021).

Ñe'ẽ'aty poravopyre jehechaukarã ojegueroikepakuri castellano guigua ojejuhuva'ekue *Guarani Paraguái Ñe'ẽryru* Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ rembiapokue ñe'ẽjeroikepapyre rehe (mbokuatiapyre oñemyatyrõva ha oñembokakuaáva, 2021).

Mba'e'ambuekuaáva oñehesa'ỹjovako umi ambue ñe'ẽguigua ypykuere ha ñemohendapy.

Ojeporukuri tembiporuvetéramo peteĩ apopyrãsy ñehesa'ỹjo-jeipapa peɣuarã. Pe pojoapy ojeporu avei ojehechauka haɣua mba'éichapa ojekupyty umi ambue ñe'ẽguigua guarani rehe ojehechakuaávo iñe'ẽ jekopytyra'ã ysaja avañe'ẽ rehe ñe'ẽndy, ñe'ẽpuandu, ñe'ẽysaja ha ñe'ẽjoajukatu rechaenda guive.

Tembiapokue

Kóva rire ojehechauka España ñe'ẽguigua ñe'ẽrekoasaita terarysýi ojegueroikepyréva *Guarani Paraguái Ñe'ẽryru* Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ rembiapokue ñe'ẽjeroikepyre rehe (mbokuatiapyre oñemyatyrõva ha oñembokakuaáva, 2021). Pe ñemohendarã yta oñembosa'ýva ojojahína umi ñe'ẽjeroike ijetu'úva rehe, oguerekóva hyepýpe avei castellano apýire.

Techaukaha 1

Castellano guigua ñe'ẽ ñehesa'ỹjo ojegueroikepyréva Guaraní Paraguái Ñe'ẽryrupe Guaraní Ñe'ẽ Rerekuapavẽ rembiapokue ñe'ẽjeroikepyre rehe (apopyre oñemyatyrõva ha oñembotuicháva, 2021).

P.º	Ñe'ẽ jeroike	Ñe'ẽ ypykue	Ñe'ẽ myesakã	Ambue ñe'ẽguigua mohenda
1	aguéla (p. 30)	abuela (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Sy ha túva sy. 2. t. Kuñakarai ityarõmava. 3. t. Tapicha imbegueteri térã olalaitereíva.	1.Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue. ã. taipu jegueroike) 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. España ñe'ẽre ojoajúva castellano ñe'ẽpehẽtai rehe).
2	aguéla tee (p. 30)	abuela (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Sy ha túva sy ipehẽngue atypeguáva.	1.Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue. ã. taipu jegueroike) 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. España ñe'ẽre ojoajúva España ñe'ẽpehẽtai rehe).

P.º	Ñe'ẽ jeroike	Ñe'ẽ ypykue	Ñe'ẽ myesakã	Ambue ñe'ẽguigua mohenda
3	aguéla anga (p. 30)	abuela (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Sy ha túva sy myengoviaha, ipehẽngue atypegua'ỹva.	1.Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue. ã. taipu jegueroike 2. Ñe'ẽsaja moambue (a. España ñe'ẽre ojoajúva castellano ñe'ẽpehẽtai rehe).
4	aguélo (p. 30)	abuelo (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Sy ha túva ru. 2. t. Karai ityarõmava. 3. t. Tapicha imbegueterei térã olalaitereíva.	1.Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue. ã. taipu jegueroike 2. Ñe'ẽsaja moambue (a. España ñe'ẽguigua ojoajúva castellano ñe'ẽpehẽtai rehe).
5	aguélo tee (p. 30)	abuelo (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Sy ha túva ru ipehẽngue atypeguáva.	1.Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue. ã. taipu jegueroike 2. Ñe'ẽsaja moambue (a. España ñe'ẽguigua ojoajúva castellano ñe'ẽpehẽtai rehe).
6	aguélo anga (p. 30)	abuelo (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Sy ha túva ru myengoviaha, ipehẽngue atypegua'ỹva.	1.Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue. ã. taipu jegueroike 2. Ñe'ẽsaja moambue (a. España ñe'ẽguigua ojoajúva castellano ñe'ẽpehẽtai rehe).
7	ahógo (p. 31)	ahogo (lat.) (DLE, 2022)	1. t/ñ. Mba'asy oporombojuku'a ha oporopytukókova.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. Moambue ñe'ẽ puruve'ỹ rupi).
8	akãkurusu (p. 32)	cruz (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mbói ipara hũ, namichĩetéi, iñarõ ha iñakãkurusúva; oporuisu'úramo oporojukakuaa.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽpehẽ retepy jekopytyra'ã). 2. Ñe'ẽsaja moambue (a. Ñe'ẽeta España ñe'ẽrapo rehe, térã ambue Guarani ñe'ẽrapo rehe ỹrõ mokõi castellano ñe'ẽrapo).
9	aléna (p. 33)	lezna (sin inf.) (DLE, 2022)	1. t. Tembiporu, hakuáva júicha, oñembokuaha.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu mbojoapyre; ã. ñe'ẽpehẽ retepy jekopytyra'ã).
10	áma (p. 33)	ama (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Kuña óga jára térã kuimba'e mborayhu jára.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva. 2. Ñe'ẽsaja moambue (a. España ñe'ẽguigua ojoajúva castellano pehẽtai rehe).
11	amenáso (p. 34)	amenaza (lat.) (DEL, 2022)	1. t. Aravai ama mboivegua. 2. t. Ñe'ẽ pochy mba'evai renondegua.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. Pu'ae moambue).
12	Apéro (p. 37)	apero (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tembiporu kavaju arigua.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.
13	Arádo (p. 39)	arado (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tembiporu kokue oje'yvymbovoha oñeñemitỹ haña.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.
14	Aramirõ (p. 39)	almidón (ár. y lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mandí'o hu'itĩngue ojehekýiva y rupive; ojejapo kyrype ha upéi oñembopiru.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu moambue. ã. ñe'ẽpehẽ retepy jekopytyra'ã).
15	aramboha (p. 39)	almohada (ár.) (DLE, 2022)	1. t./n. Yvypóra akã rupa, ojejapokuaa aokue, mandyju, mymba rague térã ambueve mba'égui.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu moambue. ã. Pundie jeipe'a; ch. ñe'ẽpehẽ retepy jekopytyra'ã; e. Moambue ñe'ẽ puruve'ỹ rupi; ã. Muanduhe moambue; g. Pu'ae pe'a).
16	Arína (p. 42)	harina (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Avatimirĩ hu'itĩngue ojeoporúva tembí'u aporã.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.
17	Arro (p. 42)	arroz (ár.) (DLE, 2022)	1. t. Temitỹ jahape joguaha hí'a sa'íasy ha oje'úva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu moambue. ã. ñe'ẽpehẽ retepy jekopytyra'ã).
18	Asáda (p. 42)	azada (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tembiporu kokue ojeka'apiha.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.

P.°	Ñe'ẽ jeroike	Ñe'ẽ ypykue	Ñe'ẽ myesakã	Ambue ñe'ẽguigua mohenda
19	Asadéra (p. 42)	asadera (sin inf.) (DA, 2010)	1. t. Tembiporu kosina hi'upyrã mbojyha.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.
20	Asádo (p. 42)	asado (lat.) (DLE, 2022)	1. t. So'õ oñembichy, ojehesy, oñemoka'ẽ térã oñembochyryrypyre.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.
21	Asahã (p. 42)	azahar (ár.) (DLE, 2022)	1. t. Yvoty morotĩ hyakuã asýva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. ñe'ẽpehẽ retepy jekopytyra'ã; ã. Moambue ñe'ẽ puruve'y rupi).
22	Asuka (p. 42)	azúcar (ár.) (DLE, 2022)	1. t. Takuare'ẽ térã ambue yva hu'itĩngue he'ẽ asýva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. ñe'ẽpehẽ retepy jekopytyra'ã; ã. Muanduhe moambue).
23	asuka del campo (p. 42)	azúcar del campo (ár. y lat.) (DLE, 2022)	1. t. Jagua rekaka morotĩ sarapũ pohãnoha.	1. Ñe'ẽjoajukatu moambue. (a. castellano guigua ñe'ẽjoajukatu rehe ijypýva).
24	avati kanário (p. 43)	canario (sin inf.) (DLE, 2022)	1. t. Avati ha'ỹi pytãju ha hatãva, na'ihu'itĩri ha oñemongaru hese mymba.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.
25	avati pichinga (p. 43)	pichingo, a (sin inf.) (DLE, 2022)	1. t. Avati hi'a'ivéva, ha'ỹi'ĩ pytãva, na'ihu'itĩri ha oñemboporokuaa japepópe.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. muanduhe moambue; ã. taipu ñemoambue).
26	avio, avío (p. 44)	avío (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Hi'upyrã ogueraháva máva ohóva ambue hendápe, ho'ukuaáva tapére térã oğuahẽ rire.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. muanduhe moambue) 2. ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.
27	aviõ (p. 44)	avión (fr.) (DLE, 2022)	1. t. Mba'yruveve omba'eguerojáva térã oporoguerojáva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. ñe'ẽpehẽ retepy jekopytyra'ã)
28	charáta (p. 46)	charata (sin inf.) (DLE, 2022)	1. t. Guyra kakuaa, ryguasu joguaha, ijyvate, ijape hũngy mbarete, huguái puku, oveve.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue).
29	cháta (p. 47)	chata (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mba'yru karretarãngue, oñemosãva guéi térã kavaju ku'áre ha oñembotyryry.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue).
30	chatáka (p. 47)	chastaca (sin inf.) (DA, 2010)	1. t. Tembi'u Paraguái ojehesy ha ojejosopyreguigua, oñemboka'avo, oñemongyra ha oñemohe'ẽjukýva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue; ã. ñe'ẽpehẽ retepy jekopytyra'ã).
31	chavurro (p. 47)	burro (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mymba ipy irundýva, inambi guasu, ojogua nunga kavajúpe; isa'y hũngy, okaru kapi'ire, ojeikokuaa hi'ári, orahakuaa avei kárrro.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue; ã. Taipu mbojoapy). 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. España ñe'ẽguigua ojoajúva castellano ñe'ẽpehẽtai rehe térã ambue Guarani ñe'ẽrapo rehe y'rõ mokõi castellano ñe'ẽrapo).
32	chéke (p. 47)	cheque (ingl.) (DLE, 2022)	1. t. Kuatia ojeporúva viru rekovia, ojehepyme'ẽ hağua taha'eha'éva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu Cambios fonéticos)
33	chéke (p. 47)	chueco (quizá del vas.) (DLE, 2022)	1. tj. Yvypóra ipy karapã térã ipy ñepãva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue; ã. taipu jeipe'a; ch. pu'ae ñemoambue).

P.º	Ñe'ẽ jeroike	Ñe'ẽ ypykue	Ñe'ẽ myesakã	Ambue ñe'ẽguigua mohenda
34	chicharõ (p. 47)	chicharrón (voz onomat.) (DLE, 2022)	1. t. Tembi'u oñembochyryry porãva, kure ro'õ, ikyra ha ipi-rekueguigua, ojejapo avei vaka ro'õ ha ikyrakuégui.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue; ã. ñe'ẽpehẽ retepy jekopytyra'ã).
35	chicharõ hu'itĩ (p. 47)	chicharrón (onomat.) (DLE, 2022)	1. t. Chicharõ kure kyrakueguigua, oñembojehe'apyre avatiku'i maimbe rehe.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue; ã. ñe'ẽpehẽ retepy jekopytyra'ã).
36	chichã (p. 48)	chinche (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mymba'i ikangue'ỹva, iñakã michĩ, haĩ jovái, hete chipe, ijape para, ipy poteĩ, ipepo ha hyakuã vai.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue; ã. ñe'ẽpehẽ retepy jekopytyra'ã; ch. pu'ae ñemoambue).
37	chichã guasu (p. 148)	chinche (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tuichave chichãgui, oporo-huguy pytéramo oporomokorasõ ruru.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue; ã. ñe'ẽpehẽ retepy jekopytyra'ã; ch. pu'ae ñemoambue).
38	chipa aramirõ (p. 48)	almidón (ár. y gr.) (DLE, 2022)	1. t. Tembi'u Paraguái aramirõ, oñemongyra, oñemokamby ha oñemboryguasu rupíakuaáva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue; ã. ñe'ẽpehẽ retepy jekopytyra'ã).
39	choka (p. 49)	chocar (onomat.) (DLE, 2022)	1. ñ. Oñembota atãramo ojehe yvypóra, mymba, mba'yrumýi térã ambueve mba'e.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue; ã. ñe'ẽpehẽ retepy jekopytyra'ã).
40	chóke (p. 49)	choque (onomat.) (DLE, 2022)	1. t. Ñembota ogehukuaáva yvypóra, mymba, mba'yrumýi térã ambueve mba'e apytépe.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue).
41	chóto (p. 49)	choto (sin inf.) (DA, 2010)	1. tj. Mba'e mbyky ha nda-hakuáva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue).
42	chumbe (p. 49)	chumbe (quec.) (DLE, 2022)	1. t. Yvypóra ao ojeku'ajokuaha omba'apo, oñemomýi térã ojeroky hağua.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue. Ñ. Muanduhe ñemoambue).
43	chúra (p. 50)	chura (quec.) (DLE, 2022)	1. t. So'õ opaichagua mymba reypypeguaréva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue)
44	eláda (p. 51)	helada (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Yrypy'a oguapýva yvy apére, araro'yeteri jave.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
45	eladéra (p. 51)	heladera (lat.) (DLE, 2022)	t. Tembiporu ogapy omoho'ysã, ombohypy'a ha oñongatukuaáva hi'upyrã ha mbo'yupy.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu jegueroike). 2. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
46	galléta (p. 53)	galleta (fr.) (DLE, 2022)	1. t. Hi'upy apu'a avatimirĩ hu'itĩ-guiguare. 2. t. Tetyma ku'a ro'õ.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
47	gálo (p. 53)	gallo (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mymba óga otokoro'óva, iñakã yvotyva, omoirũ ha omombo'áva ryguasu.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
48	garróte (p. 53)	garrote (fr.) (DLE, 2022)	1. t. Yvyra rakã pehẽngue oje-porúva oje-porombyepoti hağua.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu jegueroike).
49	gása (p. 53)	gasa (ár.) (DLE, 2022)	1. t. Ao potĩ pelerĩmi oñemo'ãha ipire'ai, oñekytĩ, ojekutu térã ojejapívape.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.

P.°	Ñe'ẽ jeroike	Ñe'ẽ ypykue	Ñe'ẽ myesakã	Ambue ñe'ẽguigua mohenda
50	góma (p. 53)	goma (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mangaysy ojepyso, iyy ha ojeoporúva heta mba'erã.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
51	guéi (p. 55)	buey (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tóro ojekapapyre ha oñembo'éva oñemomba'apo hağua.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue).
52	gueira'y (p. 56)	buey (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Guéi ojekokua ramo ha ndaha'evetéiva gueteri.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue). 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. España ñe'ẽguigua ojoajáva castellano ñe'ẽpehëtai rehe térã ambue Guaraní ñe'ẽrapo rehe ýrõ mokõive ñe'ẽrapo España ñe'ẽva).
53	Hesu (p. 59)	Jesús (aram.) (DLE, 2022)	1. t. Ñandejára ra'y Peteĩmi, heñoiva'ekue oipysyrõvo yvypõrape iñangaipágui.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue; ã. ñe'ẽpehë retepy jekopytyra'ã).
54	hundi (p. 60)	fundir (lat.) (DLE, 2022)	1. ñ. Mba'e ñemokañy. 2. ñ. Yvypóra hapekañyva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue; ã. ñe'ẽpehë retepy jekopytyra'ã).
55	jápa (p. 65)	yapa (quec.) (DLE, 2022)	1. t. Mba'e oñeme'ëvéva ojejoguáva ári.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
56	japura (p. 66)	apurarse (sin inf.) (DA, 2010)	1. ñ. Oñemorağe térã oñembopya'éva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue. ã. muanduhe ñemoambue). 2. Ñe'ẽysaja moambue. (a. España ñe'ẽguigua ojoajáva castellano ñe'ẽpehëtai rehe).
57	jatyta perõ (p. 67)	pelón (sin inf.) (DLE, 2022)	1. t. Mymba ikangue'yva, oiko ñanandy rehe, ndatuichaitéi, hapykuerépe ijaysy katuete.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. ñe'ẽpehë retepy jekopytyra'ã; ã. taipu ñemoambue).
58	jéta (p. 69)	yeta (sin inf.) (DA, 2010)	1. t. Mba'e oporombohyeraku térã oporomopanéva.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
59	jevichea (p. 69)	vichar (port.) (DLE, 2022)	1. ñ. Oñema'eñemi térã oñema'ekañy jave.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. Ñe'ẽpehë retepy jekopytyra'ã; ã. taipu moambue).. 2. Ñe'ẽysaja moambue. (a. castellano Guaraní ñe'ẽpehëtai rehe).
60	júgo (p. 70)	yugo (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tembiporu kokue yvyranguigua guéi ojejokuaha hatĩgui oñemomba'apo hağua.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
61	kachea (p. 71)	cacho (lat.) (DLE, 2022)	1. ñ. Hí'a apesãbáramo yva, ka'avo térã yvyra.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. muanduhe moambue; ã. pu'ae moambue. ch. taipu moambue).
62	kácho (p. 71)	cacho (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Ka'avo térã yvyra'a iñapesãbárõ. 2. tj. Yvypóra, mymba térã mba'e ikakuaaitemíva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu moambue).
63	kadéna (p. 71)	cadena (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Ita, itaju, itatĩ, térã kuation oñembojojáva ohóvo tembiapo térã ñembojegarã.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
64	kalaguála (p. 72)	calaguala (sin inf.) (DLE, 2022)	1. t. Ñana amambái joguaha, hovyũ, hogue puku, okakua yvyrakúape, ojeporu pohãramo.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu jeguerioke). 2. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
65	kámara (p. 72)	cámara (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tembiporu ota'ãngagueno'héva.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
66	kamiõ (p. 72)	camión (fr.) (DLE, 2022)	1. t. Mba'yrumýi guasu ojegue-rojaha.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. ñe'ẽpehë retepy jekopytyra'ã).

P.º	Ñe'ẽ jeroike	Ñe'ẽ ypykue	Ñe'ẽ myesakã	Ambue ñe'ẽguigua mohenda
67	káña (p. 73)	caña (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mboý'upyrã oporomonga'úva, ojeporu avei oñeñepohãnovo.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
68	kapa (p. 73)	capar (lat.) (DLE, 2022)	1. ñ. Oñeha'yí'óramo kuimba'e térã mymba máchova.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. ñe'ẽpehẽ retepy jekopytyra'ã).
69	kapelu (p. 73)	capelú (sin inf.) (DCP, 2017)	1. t. Mokõi yvypóra ojogueraha porã ha oñombopepóva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu jegueroike). 2. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
70	kapilla (p. 73)	capilla. (lat.) DLE, 2022	1. t. Tupão'i oñemopyrendáva tava'iháre.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
71	karácha (p. 74)	caracha (quec.) (DLE, 2022)	1. t. Yvypóra térã mymba pire ikuru'ipa ha hemóiva. 2. ñ. Ojeporu avei ñe'ẽtévaramo.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu ñemoambue).
72	karai vosa (p. 74-75)	bolsa (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Karai imba'ekuaáva oikóva pynandi, iñemonde chalái, iñakão ha oraha ijapére vosa, oikundaha opárupi.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. ñe'ẽpehẽ retepy jekopytyra'ã). ã. Muanduhe moambue; ch. taipu ñemoambue).
73	karajavóla (p. 75)	bola (occit.) (DLE, 2022)	1. t. Vyry ndaijyvatetéiva, hogue akuamimi. 2. t. Ko yvyramata'akue, ijape sa'yju apu'a ha he'ẽ haivy asy, ha'yí guasuguasu.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu jegueroike; ã. taipu ñemoambue). 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. Ñe'ẽ'eta castellano ñe'ẽrapo rehe, térã ambue Guarani ñe'ẽrapo rehe ýrõ mokõi castellano ñe'ẽrapo).
74	karambóla (p. 75)	carambola (De or. inc.) (DLE, 2022)	1. t. Vyry ndatuichaitéi ha hi'akue oje'úva, hakã rovũyũ apatĩ, hogue akua, ipoty sa'yju.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu jegueroike; 2. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
75	karóna (p. 76)	carona (De or. inc.) (DLE, 2022)	1. t. Kavaju apéro vakapiguigua ipererĩ ha hu'úva, ovechapire arigua.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
76	karóva (p. 76)	caroba (sin inf.) (DLE, 2022)	1. t. Vyry kakuaa, ijyrate, hakã-sarambi, hogue sa'isa'i ha ipoty hovy'asýva.	1. 1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu ñemoambue).
77	karra (p. 76)	carraspear (onomt.) (DLE 2022)	1. ñ. Ahy'opykarãi oñeñambyvóramo.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽmoñyñyí térã ñe'ẽmombyky).
78	karréta (p. 76)	carreta (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mba'yru kokue omba'eguerojáva ha oñembojeréva guéire.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu jegueroike).
79	karretilla (p. 76)	carretilla (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mba'yru omba'eguerojáva ha yvypórate omboguatáva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike; ã. moambue opa'yva).
80	kárrro (p. 77)	carro (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mba'yru kokue omba'eguerojáva ha oñembojeréva kavaju térã mburikáre.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike).
81	káso (p. 77)	caso (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Yvypóra rembihasakue oñemombe'u ha oñembokuatiáva.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
82	káso ñemombe'u (p.77)	caso (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Kaso oñehendukáva atyhápe.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.

P.°	Ñe'ẽ jeroike	Ñe'ẽ ypykue	Ñe'ẽ myesakã	Ambue ñe'ẽguigua mohenda
83	káusa (p. 77)	causa (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Yvypóra rekoavykue rehe ojuhúva. 2. Yvypóra rekoavykue oíva léipe.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
84	káva alasã (p. 77)	alazán (ár.) (DLE, 2022)	1. t. Káva hete pytãju, haity chipe saingo ha iñarõitemi.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe; b. taipu jegueroike).
85	káva kavaju (p. 77)	caballo (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Hete hũ ha tuichaitemi, ovy'a kapi'ipeháre ha oporojopíramo oporombopy'amano.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu ñemoambue; ã. muanduhe moambue.; ch. pu'ae moambue).
86	káva larréina (p. 78)	la y reina (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Hetesa'yju, hete hũrysýi popy'ýi ha o'eirete'apo.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike). 2. Cambios morfológicos (a. España ñe'ẽ terayke ha terarãngue jeporu.).
87	káva lechiguána (p.78)	lechiguana (sin inf.) (DA, 2010)	1. Káva oikóva kapi'i pororo ha pacholi umíva kuápe, iñapatĩ kangymi, ijeíra porã, ho'usetéva teju guasu.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu ñemoambue; ã. taipu jegueroike).
88	kavaju (p. 78)	caballo (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mymba okambúva, ipy irundy, huguái rague puku, ikatu oiko ógape, ojeikokuua hí'ári ha avei ikatu oñemomba'apo ha oñemoñani.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu ñemoambue; ã. muanduhe moambue; ch. pu'ae moambue).
89	kavaju karape (p.78)	caballo (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Kavaju ndaijyvateiete ha hague guasúva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu ñemoambue; ã. muanduhe moambue; ch. pu'ae moambue).
90	kavaju para (p.78)	caballo (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Kavaju isa'y ambue apu'aapu'a, apu'amimi, sambo-sambo térã popy'ýi asy.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu ñemoambue; ã. muanduhe moambue; ch. pu'ae moambue).
91	kavaju saite (p.78)	caballo (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Kavaju isagua'áva, oiko ñúre ndojejupíriva hí'ári.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu ñemoambue; ã. muanduhe moambue; ch. pu'ae moambue).
92	kavaju ruguái (p. 78)	caballo (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Pohã ñana, okakuua ka'aguy ha ysry rembe'ýre térã ñanandýre, imáta apu'a guasuguas, kavaju ruguái joguaha.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu ñemoambue; ã. muanduhe moambue; ch. pu'ae moambue).
93	kavajura'y (p. 78)	caballo (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tenda ra'yrusu, opo'o mbarrete porã meve.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. muanduhe moambue).2. Ñe'ẽysaja moambue (a. Ñe'ẽ'eta ojoajuhápe castellano ñe'ẽrapo Guarani ñe'ẽrapo rehe térã mokõi castellano ñe'ẽrapo).
94	kavara (p. 78)	cabra (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mymba okambúva, ipy irundy, oiko ogapýpe térã hesai-te ha ojupi vyra rakãre.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. muanduhe moambue; ch. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
95	kavara kyra (p. 78)	cabra (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Pohã ojeporúva ojepichy hağua oñehunga térã ikangue rasývape.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. muanduhe moambue; ch. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
96	kavarara'y (p. 79)	cabra (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Kavara hekovesẽ ramóva ta'yrusu, opo'o mbarrete porã meve.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe). 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. ñe'ẽ'eta ojoajuhápe castellano ñe'ẽrapo Guarani ñe'ẽrapo rehe térã mokõi castellano ñe'ẽrapo).

P.º	Ñe'ẽ jeroike	Ñe'ẽ ypykue	Ñe'ẽ myesakã	Ambue ñe'ẽguigua mohenda
97	ka'iarro (p. 81)	arroz (ár.) (DLE, 2022)	1. t. Ka'avo nda'ijyvatetéiva, hi'akue ojoguanunga arrópe ha ojaséva ohasáva rehe. Ojeporu sevo'i pohãramo.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu ñemoambue; ã. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe; ch. pundie jegueroike). 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. Ñe'ẽ'eta ojoajuhápe castellano ñe'ẽrapo Guarani ñe'ẽrapo rehe térã mokõi castellano ñe'ẽrapo).
98	kerída (p. 82)	querida (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Kuimba'e rembiayhupára. 2. t. Kuimba'e rembiayhupy ñemihapegua.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujojáva ha he'isejojáva. 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. España ñe'ẽ ojoajúva Guarani ñe'ẽpehẽtai rehe).
99	keséra (p. 82)	quesero, ra (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tembiporu kosina ojekesujopyha, o'ijapu'a ha ijyke irundy jojapáva.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujojáva ha he'isejojáva.
100	kesu (p. 82)	queso (lat.) (DLE, 2022)	1. t./ñ. Hi'upy morotĩ kamby rypy'aguigua.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. muanduhe moambue; ã. pu'ae moambue).
101	Kirito (p. 82)	Cristo (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Ñandejára ra'y peteĩmi, he'iháicha tupãoguakuéra ojeroviáva hese.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. muanduhe moambue; ã. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
102	kochi (p. 82)	cochi (sin inf.) (DLE, 2022)	1. t. Mymba ogapy, ipy irundy, ho'o he ha ipirekuégui ojejapóva heta mba'e.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue).
103	kochõ (p. 82)	colchón (lat.) (DLE, 2022)	1. t./ñ. Tembiporu ogapy tupa arigua, hu'ũ asy ha ojeporúva ojeke hağua.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
104	kojói (p. 82)	cocido (sin inf.) (DLE, 2022)	1. t. Mbo'yupy paraguái ojejapóva ka'a ha asuka kaigüe rykuégui.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽmoñyñyi térã ñe'ẽ ñemombyky).
105	kopi (p. 83)	corpir (sin inf.) (DA, 2010)	1. ñ. Oñeñanakytĩramo machéte térã ambue tembiporúpe. 2. ñ. Ojetaky jave tapicháre.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
106	korapy (p. 83)	corral (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Yvy vore oñembotypyvéva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe; ã. taipu moambue). 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. ñe'ẽ'eta ojoajuhápe castellano ñe'ẽrapo Guarani ñe'ẽrapo rehe térã mokõi castellano ñe'ẽrapo).
107	korapyñaña (p. 83)	corral (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tenda oñemonambihápe yvypóra hembiaipo vaívape.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe; ã. taipu moambue). 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. Ñe'ẽ'eta ojoajuhápe castellano ñe'ẽrapo Guarani ñe'ẽrapo rehe térã mokõi castellano ñe'ẽrapo).
108	korasõ (p. 83)	corazón (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Yvypóra ha mymba ñe'ã otytýiva ipytí'ape ha ohuguyrypyimeméva ojeikove aja pukukue.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
109	korõ (p. 83)	cordón (fr.) (DLE, 2022)	1. t. Inimbo po'i puku ojepyahapyre ojeporúva mba'eapytĩrã.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. pundie jeipe'a; ã. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
110	kosina (p. 84)	cocina (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Óga ryepy oñeñehembí'u'apoha. 2. ñ. Oñeñehembí'u'apo jave.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. muanduhe moambue).
111	kuchára (p. 86)	cuchara (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tembiporu kosina ojeporúva ojekaru térã ojepyvu hağua.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue).

P.°	Ñe'ẽ jeroike	Ñe'ẽ ypykue	Ñe'ẽ myesakã	Ambue ñe'ẽguigua mohenda
112	kucharóna (p. 87)	cucharón (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tembiporu kosina ojejaraha tembi'u japepógui.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
113	kuratũ (p.88)	culantro (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Ñana karapemi hi'a ha hogue apu'amimi, hyakuã asy ha oñeñehembi'umboheha.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe; ch. muan-duhe moambue; e. pu'ae moambue).
114	kurusu (p. 90)	cruz (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Yvyra oñembojuasapyre ijapýra irundyva, Tupã ra'y oñemosaingohague hese.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
115	kũ kerésa (p. 93)	cresa (quizá del lat.) (DLE, 2022)	1. t. Yvypóra térã mymba kũ morotĩmbáva, ikatu ipy'araku térã noñemopotĩri rupi.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
116	kyse machéte (p. 92)	machete (lat.) (DLE, 2022).	1. t. Tembiporu kokue, kuimba'e ku'aregua, ojeporu oñemba'ekytĩ hağua.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue).
117	lampũ (p. 94)	lámpara (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tembiporu oñemomecharendy rire ohesapéva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue. (a. taipu jegueroi-ke; ã. moambue opa'yva; ch. ñe'ẽ moñyñyi térã ñe'ẽmombyky).
118	lápi (p. 94)	lápiz (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tembiporu ojehaiha.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroi-ke; ã. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe)
119	lápi mbyky (p. 94)	lápiz (lat.) (DLE, 2022)	1. tj. Yvypóra naiñarandúiva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroi-ke; ã. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
120	lechúsa (p. 94)	lechuza (sin inf.) (DLE, 2022)	1. t. Guyra ipara'i hũ ha sa'yjungyva, hesa guasu, ijuru karapã ha hakua, ipypã akua.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. taipu jegueroi-ke).
121	lembu tóro (p. 94)	toro (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Lembu hete tuichavéva, hũ, hatĩ, ha oguerahakuaa iñakã ári ituichaváva ichugui.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. Ñe'ẽambuiguigua ñe'ẽypy he'iséva moambue rupi).
122	lénte (p. 94)	lente (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tembiporu oporombohesapysóva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroi-ke). 2. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva. .
123	lénte hũ (p. 94)	lente (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tesairũ kuarahypegua. 2. ñ. Yvypóra oñembotavyetéva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroi-ke). 2. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
124	lénto (p. 94)	lento (lat.) (DLE, 2022)	1. ñj. Ohechauka oiko térã ojeja-posenungáva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroi-ke); ã. Ñe'ẽambuiguigua ñe'ẽypy he'iséva moambue rupi).
125	leõ (p. 94)	león (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mymba kakuaa, pytã, ijajúra raguevuku, ijyvate ha ipu'akapáva mymbakuéra rehe.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe; ã. taipu jegueroi-ke).
126	leõperõ (p. 95)	león y pelón (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Yvypóra ndaijyvatéiva, ipire sa'yju, isyva kandu, hague pokãpokã ha ndaipirery'áiriva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe; ã. taipu jegueroi-ke; ch. taipu moambue). 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. Ñe'ẽ'eta ojoajuhápe castellano ñe'ẽrapo Guarani ñe'ẽrapo rehe térã mokõi castellano ñe'ẽrapo).
127	lóma (p. 95)	loma (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Vvy kandu ijyvatemíva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueoi-ke). 2. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.

P.º	Ñe'ẽ jeroike	Ñe'ẽ ypykue	Ñe'ẽ myesakã	Ambue ñe'ẽguigua mohenda
128	lómo (p. 95)	lomo (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Yvypóra ha mymba rete pehẽ ombohováiva tenondevo-guávape, ojepysóva atúva guive tumby peve.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueoike). 2. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejo-jáva.
129	mácho (p. 96)	macho (lat.) (DLE, 2022)	1. t/ñ. Mymba ha'ỹi, hembo, ita'yrakuaa ha katuetete nunga irusuvéva kuñávagui.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue).
130	maína (p. 96)	madrina (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Kuña ohupíva mitã ikaraívape, ikatu opyta sy ha tuvarãngue ko'áva ipore'ỹramo.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ moñyñí téré ñe'ẽmombyky).
131	mamóne (p. 97)	mamón (sin inf.) (DLE, 2022)	1. t. Yvyra imáta apyte kua, opẽrei, ipoty apesã ha hí'a guasugasúva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe; ã. muanduhe moambue).
132	manda (p. 97)	mandar (lat.) (DLE, 2022)	1. ñ. Ojejpoukaséva. 2. ñ. Ipokatúva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe; ã. muanduhe moambue).
133	mangea (p. 98)	manguear (sin inf.) (DCP, 2017)	1. ñ. Oñema'ẽñemi téré oñema'ekañy jave. 2. ñ. Oñemango'úramo.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe; ã. muanduhe moambue).
134	mángo (p. 98)	mango (ingl.) (DLE 2022)	1. t. Yvyra kakuaa, imáta ha hakã hu'ũ, nopereíri, hogue akua ha hovyũete.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejo-jáva.
135	mánta (p. 98)	manta (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Ahoja anambusu ovecharague terã mandyjuguigua, oñe-ñeñuaha.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (taipu jegueroike). 2. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejo-jáva.
136	mañéro (p. 99)	mañero (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Yvypóra heko saga'a ha oñembotavyete ha oporombotavykuaáva.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejo-jáva. 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. España ñe'ẽguigua ojoajúva castellano ñe'ẽpehẽtai rehe).
137	maravichu (p. 99)	maravilla (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Temporandu oñembohováiva oñeñembosarahápe.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. muanduhe moambue; ch. Ñe'ẽambueguigua ñe'ẽ'ypy he'iséva moambue rupi; e. pu'ae moambue).
138	máta (p. 99)	mata (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Yvyra yta hokýva yvy apére ha ojupi yvatévo, ipuku, ikarape, ipoguasúva téré ipo'í.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejo-jáva.
139	menta'í (p. 100)	menta (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Ñana karape hapo ha hakã kyrí, hogue rovyũ, hyakuã asy ha ojehykuere'óvo oje'úva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike). 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. castellano ojoajúva Guaraní ñe'ẽpehẽtai rehe).
140	monda (p. 101)	mondar (lat.) (DLE, 2022)	1. ñ. Oipe'arei ha oñemomba'éva imba'e'ýva rehe.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
141	mondaha (p. 101)	mondar (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Yvypóra imba'e'avykýva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe). 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. castellano ojoajúva Guaraní ñe'ẽpehẽtai rehe).
142	montúra (p. 101)	montura (fr.) (DLE, 2022)	1. t. Kavaju apéro vakapiguigua iñanambusu ha hu'ũ asýva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike). 2. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejo-jáva.
143	móño (p. 102)	moño (prerromana) (DLE, 2022)	1. t. Áva, akã, ao, sapatúsã téré jopói jeguaka.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejo-jáva.

P.º	Ñe'ẽ jeroike	Ñe'ẽ ypykue	Ñe'ẽ myesakã	Ambue ñe'ẽguigua mohenda
144	moperõ (p. 102)	pelón (sin inf.) (DLE, 2022)	1. ñ. Ojehague'opáramo ha ojeheja ho'okuerei yvypóra, mymba téra' taha'eha'e ijapéva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe; ã. taipu moambue). 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. castellano ojoajúva Guarani ñe'ẽpehẽtai rehe).
145	motuka'ẽ (p. 102)	tú y caes (lat.) (DLE, 2022)	1. ñ. Oñembopo'apo'áramo yvypóra ha omokandu ikuãguasu ykeregua oakãrupã rekávo hapichápe ombypotirãngue téra' oñembojaru vaívo.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe; ã. pu'ae moambue; ch. pundie jegueroike). 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. castellano ojoajúva Guarani ñe'ẽpehẽtai rehe; ã. teroja ha terarãngue castellano pypegua jeporu; ch. Ñe'ẽ'eta ojoajuhápe castellano ñe'ẽrapo Guarani ñe'ẽrapo rehe téra' mokõi castellano ñe'ẽrapo).
146	mbeti (p. 107)	embestir (quizá del it.). (DLE, 2022)	1. ñ. Oñembota atãramo ojeuehe yvypóra, mymba, mba'yrumýi téra' ambueve mba'e.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ moñyñýi téra' ñe'ẽ mombyky).
147	mboichumbe (p. 109)	chumbe (quec.) (DLE, 2022)	1. t. Ipara pytã, hũ ha morotĩ; oporoisu'úramo oporojukakuaa.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike). 2. Ñe'ẽambueguigua ñe'ẽypy he'iséva moambue rupi. 3. Ñe'ẽysaja moambue (a. Ñe'ẽ'eta ojoajuhápe castellano ñe'ẽrapo Guarani ñe'ẽrapo rehe téra' mokõi castellano ñe'ẽrapo).
148	mburika (p. 112)	borrica (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mymba kavaju kuña ha mamymba ñemoñare, ojei-kokuaa hi'ári ha orahakuaa avei kárro. Noñemoñavéima.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. muanduhe moambue; ch. pu'ae moambue).
149	mburikara'y (p. 112)	borrica (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mburika hekovesẽ ramóva, opo'ó ha irusu porãmava.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. pu'ae moambue). 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. Ñe'ẽ'eta ojoajuhápe castellano ñe'ẽrapo Guarani ñe'ẽrapo rehe téra' mokõi castellano ñe'ẽrapo).
150	narã (p. 115)	naranja (ár.) (DLE, 2022)	1. t. Yvyra ndatuichaitéi, hakã heta, hañkuaa, hogue hovyüete, ipoty morotĩ sakã ha hyakuã asýva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ moñyñýi téra' ñe'ẽmombyky).
151	ñandu kavaju (p. 120)	caballo (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Hete kakuaa, hũete, hague'ípa, oiko yvgyúpe, ikuára juru perõ guasu, ipopã rasy, okaru ambue mymba'í rehe.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. muanduhe moambue; ch. pu'ae moambue).
152	ñati'ũ kavaju (p. 121)	caballo (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tuichave ha imbareteve, ovy'a ka'aguyháre.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. muanduhe moambue; ch. pu'ae moambue).
153	ñehundi (p. 122)	fundir (lat.) (DLE, 2022)	1. ñ. Oñembyai, otiri, ojeka, osoro, opẽ téra' okañýramo taha'e ha'éva mba'e.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe; 2. Ñe'ẽysaja moambue (castellano ojoajúva Guarani ñe'ẽpehẽtai rehe).
154	ñekarama (p. 122)	encaramar (ár.) (DA, 2010)	1. ñ. Ojejapyhy téra' ojejejoko jave yvypóra ýramo ambue mba'e rehe. 2. ñ. Oñeñorãirõse jave ambue yvypóra ndive.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. a ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy; ã. pundie jegueroike). 2. Ñe'ẽysaja moambue (castellano ojoajúva Guarani ñe'ẽpehẽtai rehe).
155	ólla (p. 129)	olla (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tembiporu kosina yvypóra oñehembi'ú apoha, ipyko'ẽ ha ijyvatéva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. moambe opa'yva). 2. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.
156	óro (p. 130)	oro (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Ita sa'yju ojehecharamo ha hepýva.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.

P.º	Ñe'ẽ jeroike	Ñe'ẽ ypykue	Ñe'ẽ myesakã	Ambue ñe'ẽguigua mohenda
157	ovecha (p. 130)	oveja (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mymba ogapy, okambu, ipy irundy, hague guasu, hetyma po'í ha oje'ukuaáva ho'okue.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. muanduhe moambue).
158	ovechapire (p. 130)	oveja (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Kavaju apéro ojequapy hu'ũ asy hağua hi'ári, ombojeguaka avei óga térã oñeñemokochõkuaa hese.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue). 2. Ñe'ẽysaja moambue (Ñe'ẽ'eta ojoajuhápe castellano ñe'ẽrapo Guarani ñe'ẽrapo rehe térã mokõi castellano ñe'ẽrapo).
159	ovecharague (p. 130)	oveja (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Taviju rypy'ũ okakuaáva ovecha pire rehe.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue). 2. Ñe'ẽysaja moambue (Ñe'ẽ'eta ojoajuhápe castellano ñe'ẽrapo Guarani ñe'ẽrapo rehe térã mokõi castellano ñe'ẽrapo).
160	ovechara'y (p. 130)	oveja (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Ovecha hekovesẽ ramóva, opo'ó ha irusu porãmava.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue). 2. (Ñe'ẽ'eta ojoajuhápe castellano ñe'ẽrapo Guarani ñe'ẽrapo rehe térã mokõi castellano ñe'ẽrapo).
161	páila (p. 132)	paila (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tembiporu kosina oñembochyriryha, ijapu'a ha ipereríva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike). 2. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.
162	paíno (p. 132)	padrino (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Kuimba'e, mitã ojehipikaha ikarai jave ha omyengoviakuaáva túvape, kóva ipore'ỹramo.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ moñyñíi térã ñe'ẽ mombyky). 2. Ñe'ẽysaja moambue (castellano ojoajúva España ñe'ẽpehẽtai rehe).
163	pakova de óro (p. 133)	de y oro (voz del congo)(lat.) (DLE, 2022)	1. t. Imáta yvate, ikuã'i, oñeven-de hepyve ha he'ẽ'asy. Oí avei ikarape ha ikuã guasúva.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva. 2. España ñe'ẽguigua ñe'ẽjoajukatu rehe ijypýva.
164	pakova guanako (p. 133)	guanaco (quec.) (DLE, 2022)	1. t. Imáta karape nunga, ikuã guasu, ikandu rysíi ha haivy.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. Ñe'ẽambueguigua ñe'ẽpy he'iseva moambue rupi). 2. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.
165	pála (p. 133)	pala (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tembiporu kokue ojevvyjo'oha.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike). 2. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.
166	palosánto (p. 133)	palosanto. (DCP, 2017)	1. t. Yvyra yvykãharegua, hakã-morotĩ, hogue'akua, hi'ahovyũ, ijyvyrakue'atãitemi.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike). 2. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.
167	páso (p. 134)	paso (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tenda ojehasaha. 2. t. Yvypóra ha mymba oguata jave.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.
168	patula (p. 134)	espátula (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tembiporu kosina ojepyvuhá.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ moñyñíi térã ñe'ẽ mombyky).
169	páva (p. 134)	pava (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tembiporu kosina oje'ytaku'apoha.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.
170	pavi (p. 134)	pavo (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Pávo ra'y térã pávo michíva. 2. ñ. Michí ha ikangýva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. muanduhe moambue; ã. pu'ae moambue).
171	pelóta (p. 135)	pelota (occit.) (DLE, 2022)	1. t. Manga apu'a oñeñembo-saraiha, ikatu ojechuta térã oñenupã.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike). 2. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.
172	péro (p. 136)	pero (lat.) (DLE, 2022)	1. ñj. Ñe'ẽmbojoajuha ombojovakéva mokõi mba'e oje'éva.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.

P.°	Ñe'ẽ jeroike	Ñe'ẽ ypykue	Ñe'ẽ myesakã	Ambue ñe'ẽguigua mohenda
173	perõ (p. 136)	pelón (sin inf.) (DLE, 2022)	1. tj./ñ. Yvypóra, mymba ha mba'e hague'ýva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
174	péso (p. 136)	peso (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mba'e pohyikue. 2. t. Yvypóra ipokatu, imbarete, iñarandúva.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
175	pichinga (p. 137)	pichinga (sin inf.) (DLE, 2022)	1. t. Avatikuéra apytépe oñembopororokuaáva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. muanduhe moambue).
176	pikána (p. 137)	picana (lat. y quec.) (DLE, 2022)	1. t. Yvyrá po'í puku akua, guéi oñemboguatapy'eveha.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
177	pikéte (p. 137)	piquete (sin inf.) (DA, 2010)	1. t. Korapy mymba ojepoi ha oñemongaruha.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
178	piña (p. 137)	piña (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Ka'avo máta karaguata joguaha, hi'akue oje'úva, hogue hatĩmba.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
179	pita (p. 139)	pitar (voz onomat.) DLE, 2022.	1. t. Oñehataĩpyte ha oñemotimbóramo sigáro térã sigarrrillo.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
180	pohã votíka (p. 140)	botica (gr.) (DLE, 2022)	1. t. Hi'úpy, mboy'upy térã monamby ojehepyme'ëvo pohãrogaháre.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue).
181	pomokéte (p. 142)	moquete (lat.) (DLE, 2022)	1. tj. Yvypóra itaryryí ha imba'erakate'ýva hapicha ndive.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. Ñe'ẽ ambueguigua ñe'ẽypy he'iséva moambue rupi); 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. Ñe'ẽ'eta ojojuhápe castellano ñe'ẽrapo Guarani ñe'ẽrapo rehe térã mokõi castellano ñe'ẽrapo).
182	púa (p. 145)	púa (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mba'e apýra po'í akua.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
183	puatarara (p. 145)	púa (lat.) (DLE, 2022)	1. tj. Yvypóra hekotarováva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. Ñe'ẽambueguigua ñe'ẽypy he'iséva moambue rupi); 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. Ñe'ẽ'eta ojojuhápe castellano ñe'ẽrapo Guarani ñe'ẽrapo rehe térã mokõi España ñe'ẽrapo).
184	púnto (p. 146)	punto (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Ñe'ẽ omombe'úva upepevéntemaha. 2. t. Kyta ojeporúva ñe'ẽ térã papapy rire.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike). 2. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
185	púta (p. 147)	puta (lat.) (DLE, 2022)	1. t./ñ. Kuña oporeno ha ogehete porukáva virúre.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva. 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. castellano ojojúva castellano ñe'ẽpehẽtai rehe).
186	púto (p. 147)	puto (lat.) (DLE, 2022)	1. t./n. Kuimba'e oporenova ambue kuimba'e ndive.	1. España ñe'ẽ ojojúva España ñe'ẽpehẽtai rehe). 2. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
187	rambosa (p. 155)	almorzar (ár. y lat.) (DLE, 2022)	1. ñ. Oñeikũmbýva pyhareve-kue.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe; ã. Ñe'ẽambueguigua ñe'ẽypy he'iséva moambue rupi; ch. taipu moambue; e. pundie jegueroike).

P.º	Ñe'ẽ jeroike	Ñe'ẽ ypykue	Ñe'ẽ myesakã	Ambue ñe'ẽguigua mohenda
188	ryguasú ajúra perõ (p. 156)	pelón (sin inf.) (DLE, 2022)	1. t. Ryguasú hague'ỹva ijajúrape.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
189	ryguasú akã votõ (p. 156)	botón (fr.) (DLE, 2022)	1. t. Ryguasú hague cha'ĩva iñakã mbytépe ku pirirítaicha.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
190	sái (p. 159)	saya (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Kuña ao nahakambýiva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ moñyñýi térã ñe'ẽ mombyky).
191	sái ku'a (p. 159)	saya (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Kuña ao nahakambýiva iku'a guive yvy gotyore.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ moñyñýi térã ñe'ẽ mombyky).
192	sái ruguái (p. 159)	saya (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Kuña ao nahakambýiva apýra. 1. tj. Mitã noséiva kuña rapykuérigui.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ moñyñýi térã ñe'ẽ mombyky).
193	sandia (p. 159)	sandía (ár.) (DLE, 2022)	1. t. Yva ijape para, morotĩ ýrõ rovyúva, ijapyte pytã térã sa'yjúva, hykue ha he'éva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. muanduhe moambue; ã. taipu moambue).
194	sánto (p. 159)	santo (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Yvagapóra imarangatu ha ipokatúva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike). 2. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejójáva.
195	santoro (p. 159)	santo (lat.) (DLE, 2022)	1. tj. Yvypóra omboro ha ikan-gueróva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. Ñe'ẽambueguigua ñe'ẽypy he'iséva moambue rupi). 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. Ñe'ẽ'eta ojoajuhápe castellano ñe'ẽrapo Guarani ñe'ẽrapo rehe térã mokõi castellano ñe'ẽrapo).
196	sapatu (p. 159)	zapato (tur.) (DLE, 2022)	1. t. Yvypóra pyrehegua.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. pu'ae moambue; ã. muanduhe moambue).
197	saporo (p. 160)	poroto (quec.) (DLE, 2022)	1. t./ñ. Mba'e ra'ỹi hi'upyrã ojypyre kokuepeguare.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ moñyñýi térã ñe'ẽ mombyky; ã. pu'ae jegueroike; ch. pundie jegueroike).
198	sarapũ (p. 160)	sarampión (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Yvypóra mba'asy oporo-moakanundu ha ovakuaáva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe; ã. pu'ae moambue).
199	savana (p. 160)	sábana (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tupa ao pererĩ, kochõ aho'íha.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. muanduhe moambue).
200	sérro (p. 160)	cerro (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Yvy kandu guasu ijitáva, ikatu ika'aguy ha ijyvu.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike).
201	sesína (p. 160)	cecina (lat.) (DLE, 2022)	1. t. So'õ oñekytĩ po'í puku, oñembojuky, oñemongyra ha oñembopirúva kuarahýpe.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejójáva.
202	sevói (p. 160)	cebolla (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Ka'avo hi'upyrã hi'áva yvyguýpe ha hyakuã mbaretéva, oĩ hoguekuénte ojeporúva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. ñe'ẽ moñyñýi térã ñe'ẽ mombyky).
203	sigarrillo (p. 160)	cigarrillo (ma.) DLE, 2022.	1. t. Pet'ỹ ku'í oñembyape kua-tia ha oñembopo'íva, ojepita hağua.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike; ã. moambue opa'ỹva).
204	sigárro (p. 161)	cigarro (ma.) (DLE, 2022)	1. t. Pet'ỹ ku'í oñembyapéva pet'ỹ roguépe ojepita hağua.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike).

P.°	Ñe'ẽ jeroike	Ñe'ẽ ypykue	Ñe'ẽ myesakã	Ambue ñe'ẽguigua mohenda
205	sigárru po-guasú. (p. 161)	cigarro (ma.) (DLE, 2022)	1. t. Petỹ ku'í oñembyapéva petỹ roguépe, ojepita térã ojesu'ú hağua.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike).
206	sigárru po'í (p.161)	cigarro (ma.) (DLE, 2022)	1. t. Petỹ ku'í oñembyapéva petỹ roguépe, ha oñembopo'í ojepita hağua.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike).
207	sínto (p. 161)	cinto (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Yvypóra kasõ, sái térã ao'aku ku'asã.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike- 2. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.
208	súiko (p. 161)	suico (sin inf.) (DA, 2010)	1. t. Ñana hapo pererĩ, hogue po'í, ipoty sa'yju, ndaikarapetí ha hyakuã mbaretéva.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.
209	tápia (p. 168)	tapia (sin inf.) (DLE, 2022)	1. t. Óga rokái, yvy, ita, láta, yvyra térã kareiguigua.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.
210	tatu volíta (p. 172)	bolita (occit.) (DLE, 2022)	1. t. Imichĩve umi ambue tatúgui ha oñemboty jave ijapu'aite ku karumbéicha.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. taipu jegueroike).
211	tatu karréta (p. 172)	carreta (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tuichaiteve umi ambue tatúgui ha imbegue.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike).
212	téle (p. 176)	televisor (ingl.) (DLE, 2022)	1. t. Tembiporu ogapy ota'ãngamýrechaukáva, oñemomba'apóva tendyrype.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike; ã. ñe'ẽ moñyñyí térã ñe'ẽ momybyky).
213	tirísia (p. 182)	ictericia (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Yvypóra py'a mba'asy oporombopire sa'yjúva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ moñyñyí térã ñe'ẽ momybyky; ã. pu'ae moambue).
214	tomáte (p. 183)	tomate (náh) (DLE, 2022)	1. t. Ka'avo kokue hi'upyra, hi'a pytã ha he'ẽ asýva.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.
215	topa (p. 183)	topar (onomt.) (DLE, 2022)	1. ñ. Ojejuhu jave yvypóra, mymba térã mba'e.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
216	topeta (p. 184)	topetar (sin inf.) (DLE, 2022)	1. ñ. Oñeğuahẽ jave peteĩ hendápe.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
217	tóro (p. 184)	toro (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mymba okambúva, ipy irundy, hatĩ, ipire rague'í, huguái vuku ha ho'o he.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.
218	torúno (p. 184)	toruno (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tóro ojekapa riréma imba'epotajeýva.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva.
219	tuka'ẽ (p. 187)	tú y caes (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Ñembosarái ymaguare ouva karaiñe'ẽgui ha he'iséva «nde re'a».	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe; ã. pu'ae moambue). 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. teroja ha terarãgue castellano pypegua jeporu; ã. ñe'ẽ'eta ojoajuhápe castellano ñe'ẽrapo Guarani ñe'ẽrapo rehe térã mokõi España ñe'ẽrapo).
220	tuku kavaju (p. 188)	caballo (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mymba'í naikanguéiva, ipepo ha hatĩ jovái, ijape pytã ha ikaruetemíva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. muanduhe moambue; ch. pu'ae moambue). 2. Ñe'ẽambueguigua ñe'ẽpy he'iséva moambue rupi.
221	vaka (p. 195)	vaca (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mymba okambúva, ikangue, ipy irundy ha oñekamby'ukuaáva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. muanduhe moambue).

P.º	Ñe'ẽ jeroike	Ñe'ẽ ypykue	Ñe'ẽ myesakã	Ambue ñe'ẽguigua mohenda
222	vakapi/vakapire (p. 195)	vaca (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Ape ovakaretembojeréva, ijy; oñemokã rire ojeoporukuaa heta mba'erã.	1. Ñe'ẽysaja moambue (a. ñe'ẽ'eta ojoajuhápe España ñe'ẽrapo Guaraní ñe'ẽrapo rehe térã mokõi castellano ñe'ẽrapo).
223	vakapipopo (p. 195)	vaca (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Manga apu'a oñeñembosaraiha, ikatu ojeppyvoi térã oñenupã.	1. Ñe'ẽysaja moambue (a. teroja ha terarãngue castellano pypegua jeporu; ã. ñe'ẽ'eta ojoajuhápe castellano ñe'ẽrapo Guaraní ñe'ẽrapo rehe térã mokõi castellano ñe'ẽrapo).
224	vakara'y (p. 195)	vaca (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Vaka hekoveséramo ha irusu porãmava.	1. Ñe'ẽysaja moambue (a. teroja ha terarãngue castellano pypegua jeporu; ã. ñe'ẽ'eta ojoajuhápe castellano ñe'ẽrapo Guaraní ñe'ẽrapo rehe térã mokõi castellano ñe'ẽrapo).
225	vaka'ita (p. 195)	vaca (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Ita joguaha okakuaáva vaka ryekueguasúpe, ojeporu pohãramo; hepy ojejoguátaramo.	1. Ñe'ẽysaja moambue (a. teroja ha terarãngue ñe'ẽpygua jeporu; ã. ñe'ẽ'eta ojoajuhápe castellano rapo Guaraní ñe'ẽrapo rehe térã mokõi castellano ñe'ẽrapo).
226	vakílla (p. 195)	vaquilla (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Vakara'y imemby'ýva gueteri.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujójava ha he'isejojáva.
227	vale (p. 195)	valiente (lat.) (DLE, 2022)	1. tj./ñ. Yvypóra térã mymba itekove ha ikatupyryva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike; ã. ñe'ẽ moñyñýi térã ñe'ẽ momyky).
228	válle (p. 195)	valle (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tenda ojeikoha térã oje'ararechahague. 2. ñ. Ñe'ẽ ojeporúva oje'apo'ivo yvypóra okaraygua térã ijokaraygua rekóvape.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. moambue opa'ýva; ã. Castellano)
229	vandída (p. 196)	bandida (it.) (DA, 2010)	1. t./tj. Kuña naiñakãguapyi oikundaháva opárupi.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; b. moambue opa'ýva). 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. España ñe'ẽre castellano ñe'ẽpehẽtai rehe ojoapýva).
230	vandído (p. 196)	bandido (it.) (DA, 2010)	1. t./tj. Kuimba'e hekomarã, naiñakãguapyi ha iguatahýgui oikundaháva opárupi.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. moambue opa'ýva). 2. Ñe'ẽysaja moambue (a. España ñe'ẽre castellano ñe'ẽpehẽtai rehe ojoapýva).
231	váso (p. 196)	vaso (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Tembiporu kosina oje'y'u térã oñemboy'uha.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujójava ha he'isejojáva.
232	vela (p. 196)	velar (lat.) (DLE, 2022)	1. t./ñ. Oñemoirũramo yvypóra amyry'i retekue oñeñotý mboyye.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike; ã. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
233	vende (p. 196)	vender (lat.) (DLE, 2022)	1. ñ. Ojehepyme'ẽramo mba'eguerekopy.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. Ñe'ẽpuandu moambue adecuación a la estructura silábica; ã. taipu moambue).
234	vichea (p. 196)	vichar (port.) (DLE, 2022)	1. ñ. Oñemañañemi jave.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
235	vícho (p. 196)	bicho (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mymba michíva. 2. tj. Yvypóra itie'ýva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue).
236	vikácha (p. 196)	vizcacha (quec.) (DLE, 2022)	t. Yvypóra imba'e'avykýva.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
237	víno (p. 196)	vino (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mboy'upyrã ojejapóva yvágui térã ka'avo rykuere oñembovúva.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujójava ha he'isejojáva.

P.°	Ñe'ẽ jeroike	Ñe'ẽ ypykue	Ñe'ẽ myesakã	Ambue ñe'ẽguigua mohenda
238	vóla (p. 196)	bola. (occit.) (DLE, 2022)	1. t. Kuimba'e téra mymba ra'yi.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. taipu jegueroike).
239	volánte (p. 196)	volante (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mba'yругuata vore apu'a, ojeporúva oñesãmyhy hağua.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike). 2. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
240	volea (p. 196)	voltear (sin inf.) (DLE, 2022)	1. ñ. Ojere jave yvypóra, mymba téra mba'e.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike; ã. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
241	volícho (p. 196)	boliche (occit.) (DLE, 2022)	1. t. Ñemuha michi'va.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. taipu jegueroike; c. pu'ae moambue).
242	vosa (p. 197)	bolsa (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mba'yrú oñeñongatuha oimeraẽ mba'e.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe; ch. muanduhe moambue).
243	karréra vosa (p. 197)	carreravosá (sin inf.) (DCP, 2017)	Sin información.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike).
244	votõ (p. 197)	botón (fr.) (DLE, 2022)	1. t. Mba'e apu'ami oje'aorety-ma, jyva, atukupe, yke yramo jurumbotyha.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu jegueroike, ã. ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe).
245	vóto (p. 197)	voto (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Yvypóra oiporavóvaramo mburuvicharã. 2. Yvypóra ohechaukárámo mba'épa oipotave.	1. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujáva ha he'isejojáva.
246	vyrésa (p. 197)	-eza (sin inf.) (DLE, 2022)	1. t. Yvypóra ojapojaporeíteva.	1. Ñe'ẽysaja moambue (a. Guaraní ñe'ẽ ojoajúva castellano ñe'ẽpehẽtai rehe).
247	yso ovecha (p. 199)	oveja (lat.) (DLE, 2022)	1. t. Mymba'i ikangué'yva, ipy heta, ombo'a, hete guasu, havi-jupa, ikyr'i guasu ha morotĩ.	1. Ñe'ẽpuandu moambue (a. taipu moambue; ã. muanduhe moambue). 2. Ñe'ẽmbueguigua ñe'ẽ he'iséva moambue rupi.

Ambue ñe'ẽguigua ñe'ẽnguéra ñehesa'yijo

Tchaukaha hysítavape ojehechauka peteĩ teĩva rehegua España ñe'ẽguigua ñe'ẽnguéra ñehesa'yijo rechapyrã.

Ñe'endypegua moambue

1. Ñe'ẽpuandukuaa moambue

Tchauhaha 2

Taipu moambue

Taipu moambue			
<p>Taipu moambue ojehu oĩ rupi taipu ndaiporiva'ekue guarani ñe'ẽ Colón ñeḡuahẽ mboyve oñeñe'ẽva ko ñane retã rendapýpe; techa-pyrã /b/ rembekõiva, mbotypýva, ipúva; /d/ remberãiva, mbotypýva, ipúva; taipu /ch/ ijekytywýva España; juruykepegua /l/ ha /ll/ ha ipararã'etáva /rr/. Guarani Ñe'ẽ avei oguereko taipu ndaipóiva España ñe'ẽme; ijekytywýva, hemberãiva /V/, pu'ae mbyteyvatéva /y/ ha mbotypýva tĩgua jepéva peteĩ pundieramo ojeipyháva, ha katu oñemoha'áva pundiekõĩ /mb/, /nd/ ha /ng/. Ipahávo, guarani ñe'ẽpýpe oĩ peteĩ pundie ahy'oguáipegua ipu'ýva ['] ojojakuaáva ayvuso sapy'aiteguávape oñembotygui ahy'oguái guaraníme ojehe-róva puso (ayvuso). Oĩ taipu guarani ñe'ẽ ko'ágaguápe ojegueroiva'ekue ojehe'a rupi avañe'ẽ España ñe'ẽ rehe: /l/, /d/, pundiekõĩ /rr/, /nt/ y /mb/.</p> <p>Castellano pu'ae oĩmbaite guaraníme, hakatu rasa he'isehína itĩguakuaaha omoambue rehe katuete ñe'ẽ he'iséva: kua (hoyo) y kuã (dedo), pyta (talón) y pytã (rojo). Taipurãngue ojehuvévako /l/ /r/ rãngue: merõ (melón), karkula (calcular), karave (clavel); /b/ /v/ rãngue: kavara (cabra), kavaju (caballo), valíta (bolita), volícho (boliche); vícho (bicho); /ch/ Catellano-pe ijekytywýva /ch/ guaraníme ijekytýva rehe: kochõ (colchón), chicharõ (chicharrón), chúko (chusco). Húvol-pe (fútbol) ha hundi-pe (fundir) iñambue /f/ /h/ rehe; kaluka-pe (caducar, chochea) /d/ por /l/; kavaju-pe (caballo) /ll/ /j/ rehe; korápe (corral) /r/ /rr/ rehe.</p>			
P.º	Jeroike	Ypykue	Moambue Ñemohenda
1.	aramirõ (p. 39)	almidón (ár. y lat.) (DLE, 2022)	Oñemoambue l r rehe ha d r rehe
2.	chumbe (p. 49)	chumbe (quec.) (DLE, 2022)	Oñemoambue ch españaygua ijekytywýva ch guaraníme ijekytýva rehe.
3.	jatyta perõ (p. 67)	pelón (sin inf.) (DLE, 2022)	Oñemoambue l r rehe pelón-pe.
4.	mburika (p. 112)	borrica (lat.) (DLE, 2022)	Oñemoambue rr r rehe ha b mb rehe.

Tchauhaha 3

Pundie jeipe'a

Pundie jeipe'a			
<p>Castellano guigua ñe'ẽnguérape, ojepurúva Avañe'ẽ Aḡaguápape, ojeipe'e pundie ojeporu'ýva'ekue ipype; aramboha-pe (almohada) ojepe'a /d/, upeichaite ojehu aramirõ-me; mbusaa-pe (morcilla) katu ojeipe'a /ll/.</p>			
P.º	Jeroike	Ypykue	Moambue Ñemohenda
1.	aramboha (p. 39)	almohada (ár.) (DLE, 2022)	d jeipe'a.
2.	korõ (p. 83)	cordón (fr.) (DLE, 2022)	d jeipe'a.

Tchauhaha 4

Taipu jegueroike

Taipu jegueroike			
Taipu /l/, /rr/, /nt/, /mp/ ojeguerioike guaraníme castellano guive; upévareko imbovy pype: lénto (casi, algo, medio); liméta (botella); kyrrýu (crujir); arriéro (campesino); nte, mante (solamente); entéro (todos); ntende (entender); lampíu (lámpara); kompái (compadre), kompi (compañero).			
P.º	Jeroike	Ypykue	Moambue Ñemohenda
1.	chavurro (p. 47)	burro (lat.) (DLE, 2022)	rr jegueroike.
2.	eláda (p. 51)	helada (lat.) (DLE, 2022)	l jegueroike.
3.	lampíu (p. 94)	lámpara (lat.) (DLE, 2022)	l ha mp jegueroike.
4.	mánta (p. 98)	manta (lat.) (DLE, 2022)	nt jegueroike.
5.	montúra (p. 101)	montura (fr.) (DLE, 2022)	nt jegueroike.

Tchauhaha 5

Moambue ymaguare ñe'ẽ rupi

Moambue ymaguare ñe'ẽ rupi			
Castellano-pe ningo /h/ ojepytuikéva ymaguare ñe'ẽ; ko'ağagua ñe'ẽme tai ipu'ỹva, hakatu oiméneko oikepyréma castellano guigua guaraníme are guivéma: horkõ (horcón); hácha, hachea (hacha, hachear); hiél (hiel); hondíta (hondita); jahoga (ahogarse), aramboha (almohada).			
P.º	Jeroike	Ypykue	Moambue Ñemohenda
1.	ahógo (p. 31)	ahogo (lat.) (DLE, 2022)	Ohasa guaraníme pe h ymaguare pu rehe.
2.	aramboha (p. 39)	almohada (ár.) (DLE, 2022)	Ohasa guaraníme pe h ymaguare pu rehe.
3.	asaha (p. 42)	azahar (ár.) (DLE, 2022)	Ohasa guaraníme pe h ymaguare pu rehe.

Tchauhaha 6

Muanduhe moambue

Muanduhe moambue			
Guaranímengo hetave umi ñe'ẽ ipu'atávéva ñe'ẽpehẽ pahápe ha castellano-pe katu umi ipu'atávéva ñe'ẽpehẽ paha mboyvépe. Heta castellano guigua ojehu iñambue haguére ñe'ẽme muanduhe renda: kavaju (caballo), mesa (mesa), savana (sábana), kesu (queso); kavara (cabra); sapatu (zapato); lampíu (lámpara); Kirito (Cristo); ovecha (oveja): patula (espátula); arapa (arpa); kamisa (camisa); dia (día).			
P.º	Jeroike	Ypykue	Moambue Ñemohenda
1.	asuka (p. 42)	azúcar (ár.) (DLE, 2022)	Ñe'ẽ ipu'atáva ñe'ẽpehẽ paha mbovy castellano-pe ohasa guaraníme ñe'ẽ ipu'atáva ñe'ẽpehẽ paháperamo.
2.	avati pichinga (p. 43)	pichingo,a (sin inf.) (DLE, 2022)	Ñe'ẽ ipu'atáva ñe'ẽpehẽ paha mbovy castellano-pe ohasa guaraníme ñe'ẽ ipu'atáva ñe'ẽpehẽ paháperamo.
3.	mamóne (p. 97)	mamón (sin inf.) (DLE, 2022)	Ñe'ẽ ipu'atáva ñe'ẽpehẽ pahápe castellano-pe ohasa guaraníme ñe'ẽ ipu'atáva ñe'ẽpehẽ paha mbovyperamo.
4.	sandia (p. 159)	sandía (ár.) (DLE, 2022)	Ñe'ẽ ipukõi'ỹva castellano-pe ohasa ñe'ẽ ñe'ẽpehẽ paha mbovy castellano-pe ohasa guaraníme ñe'ẽ ipu'atáva ñe'ẽpehẽ paháperamo.
5.	savana (p. 160)	sábana (lat.) (DLE, 2022)	Ñe'ẽ ipu'atáva ñe'ẽpehẽ paha mbovy mbovy jey castellano-pe ohasa guaraníme ñe'ẽ ipu'atáva ñe'ẽpehẽ paháperamo.

Tchauhaha 7

Ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe

Ñe'ẽ jekopytyra'ã ñe'ẽpehẽ retepy rehe			
Guarani ñe'ẽpehẽme ningo peteĩ pundie pevénite ijakua; upévare ndojehuhúi ipype pundie ojejoapýva ojuehe Castellano-pe heta jey ojehuháicha; ndopakuaái avei ñe'ẽpehẽ ýrõ ñe'ẽ pundiépe. Péva rupi umi castellano guigua oñeha'ã ombojekopyty iñe'ẽpehẽ guarani ñe'ẽpehẽ ndive, oipe'ávo upevarã mbytépegua ha ipahápegua pundie, téra oguerokévo pu'ae'tavéva.			
<p>a) Pundie mbytépeguajepé'a jahechakuaa ko'ã ñe'ẽme: mbusia (morcilla), húvol (fútbol), onivu (ómnibus), paíno (padrino), maína (madrina), patula (espátula), rambosa (almorzar), vosa (bolsa). b) Pu'ae jegueroike ko'ávape: rambosa (almorzar), aramboha (almohada), arapire (alfiler), kurusu (cruz), Kirito (Cristo), kavara (cabra), arapa (arpa), karave (clavel), karena (encadenar). c) Pundie paha jeipe'a: adio (adiós), grácia (gracias), asuka (azúcar), kora (corral). Avei ojeipe'a r paha oguerokóva opaite ñe'ẽtero España ñe'ẽme oikóvo ichuguikuéra España ñe'ẽguigua ha oñemosusúvo ñe'ẽpehẽtai guaranimegua rehe oiko haña ichuguikuéra ñe'ẽ'eta: vende (vender), paga (pagar), vela (helar), dipara (correr), topa (encontrar), topeta (chocar); como en vendeha (vendedor). Taipu paha /n/ España ñe'ẽmegua oñemoambue pu'ae agotyovegua motĩgua rehe: aviõ (avión), havõ (jabón), kahõ (cajón), kamiõ (camión), korasõ (corazón), votõ (botón), luisõ (lobisón). d) Pundie moambue pu'ae rehe: doyto (doctor), jedesouliga (desobligarse, parir), komáyre (comadre), kompáyre (compadre).</p>			
P.º	Jeroike	Ypykue	Moambue Ñemohenda
1.	kurusu (p. 90)	cruz (lat.) (DLE, 2022)	Pu'ae u jegueroike oñembovyke haña pundiekõi ha ambue u opa'ỹ haña pundiépe.
2.	kucharóna (p. 87)	cucharón (lat.) (DLE, 2022)	Pu'ae a jegueroike opa'ỹ haña pundiépe.
3.	vela (p. 196)	velar (lat.) (DLE, 2022)	Pundie paha r jeipe'a.

Tchauhaha 8

Moambue opa'ỹva

Moambue opa'ỹva			
Ojehu noñeambuejepéiramo peteĩ pundie térã ñe'ẽpehẽ retepy ndaha'éiva ñe'ẽpýpegua: kuárto (muslo), mensu (mensualero, yer-batero), mósto (takuare'ẽry), orkéta (horqueta), serviha (sirvienta, concubina), trópa (vaka atýra oñemongu'éva), vríngo (gringo), vutifarra (butifarra), arhél (argel), kandial (candial), sovrádo (sobrado), válle (tenda, táva), kanílla (tetyma, tetyma galléta).			
P.º	Jeroike	Ypykue	Moambue Ñemohenda
1.	lampiũ (p. 94)	lámpara (lat.) (DLE, 2022)	Noñemoambuéi pundiekõi mp .
2.	sigarrillo (p. 160)	cigarrillo (ma.) (DLE, 2022)	Noñemoambuéi pundie ll ; hakatu, rr iñambue iñe'ẽpúpe.
3.	vandida (p. 196)	bandida (it.) (DA, 2010)	Noñemoambuéi pundie d , osẽva mokõi jey; hakatu b , upéva iñambue iñe'ẽpúpe.
4.	lampiũ (p. 94)	lámpara (lat.) (DLE, 2022)	Noñemoambuéi pundiekõi mp .
5.	sigarrillo (p. 160)	cigarrillo (ma.) (DLE, 2022)	Noñemoambuéi pundie ll ; hakatu, rr iñambue iñe'ẽpúpe.

Tabla 9

Oñemombyk'ýva

Oñemombyk'ýva			
Ko'ãvako ñe'ẽ ponóike iñambue iñe'ẽpuandúpe térã taiporukuaa rekehápe ojeipe'ánte ichugui taipu térã ñe'ẽpehẽ: karra (carraspear), kate (hi'aguasúva), kompi (irũ), kompái (compadre), lampiũ (tendyha), mensu (ka'a mbyatyha, mensualero), maína (sykõi), vale (katupyry), volu (techarei, oporohechaséva, voluntario-gui oúva).			
P.º	Jeroike	Ypykue	Moambue Ñemohenda
1.	karra (p. 76)	carraspear (voz onomt.) (DEL, 2022)	Ñe'ẽ mombyky.
2.	mbeti (p. 107)	embestir (quizá del it.) (DLE, 2022)	Ñe'ẽ mombyky.
3.	narã (p. 115)	naranja (ár.) (DLE, 2022)	Ñe'ẽ mombyky.
4.	patula (p. 134)	espátula (lat.) (DLE, 2022)	Ñe'ẽ mombyky.
5.	sái (p. 159)	saya (lat.) (DLE, 2022)	Ñe'ẽ mombyky.

Tchauka 10

Pundie jegueroike

Pundie jegueroike			
Ko'ãvako umi castellano guigua ohasávo guaraníme ogueroikéva peteĩ pundie hetepýpe. Ojehechakuaaháicha motuka'ẽme, oúva «tú caes»-gui, ojegueroikévo ipype puso ('); péicha avei rambosápe, oúva «almorzar»-gui, ojegueroikévo r ñepyrûgua.			
P.º	Jeroike	Ypykue	Moambue Ñemohenda
1.	motuka'ẽ (p. 102)	tú y caes (lat.) (DLE, 2022)	Pundie puso jegueroike.
2.	rambosa (p. 155)	almorzar (ár. y lat.) (DLE, 2022)	Pundie r ñepyrûgua jegueroike.
3.	saporo (p. 160)	poroto (quec.) (DLE, 2022)	Pundie s jegueroike.

Tchaukaha 11

Pu'ae moambue

Pu'ae moambue			
Guarani ñe'ëndýpe ojegueroikévo, ko'ã España ñe'ẽguigua iñambue ipu'aepe, ojeguerováva ambuére, mba'e rupípa ojekuaa'ỹ rehe. Techapyrã: kavaju (caballo).			
P.º	Jeroike	Ypykue	Moambue Ñemohenda
1.	chichã (p. 48)	chinche (lat.) (DLE, 2022)	Pu'ae paha e ã rehe.
2.	pavi (p. 134)	pavo (lat.) (DLE, 2022)	Pu'ae paha o i rehe.

Tchaukaha 12

Pu'ae pe'a

Pu'ae pe'a			
Pu'ae pe'a niko mba'e ojuhúva –jepéramo sapy'a py'ánte- España ñe'ẽguigua guaraníme, mba'e kóva oporombojesareko kuaáva ha'égui ãva taipu teete upe ñe'ẽ oğuahẽvapeguápe.			
N.º	Jeroike	Ypykue	Moambue Ñemohenda
	chéke (p. 47)	chueco (quizá del vas.) (DLE, 2022)	Pu'ae mbytepegua u jeipe'a.

2. España ñe'ẽguigua ñe'ẽhe'iséva moambue rehe

Tchauhaha 13

Castellano guigua ñe'ẽhe'iséva moambue rehe			
Guaraní ñe'ẽ	He'iséva	Moõguipa oukuua	
lénto	semi, algo	lento	
arruinádo	torpe	arruinado	
degracia	herir, matar	desgraciar	
intentíno	ano	intestino	
káusa	culpa	causa	
kuárto	muslo	cuarto de cuadrúpedos	
vale	eficiente	valiente	
váлле	lugar de nacimiento	valle	
vichea	pesquisar	bicho	
P.º	Jeroike	Ypykue	Moambue Ñemohenda
1.	rambosa (p. 155)	almorzar (ár. y lat.) (DLE, 2022)	Guaraní he'ise ko'ẽmegua jekaru, ha castellano-pe: asa-jepegua jekaru.
2.	váлле (p. 195)	valle (lat.) (DLE, 2022)	Guaraníme he'ise ararecharenda térã tekorenda, ýrõ katu ojepuru máva oñembohory hağua hapicháre; haka-tu, castellano-pe oje'e yvype puku rehe.
3.	pomokéte (p. 142)	moquete (lat.) (DLE, 2022)	Guaraníme he'ise jopy, ha castellano-pe katu he'ise ñenupã.
4.	lembu tóro (p. 94)	toro (lat.) (DLE, 2022)	Guaraníme ha'e mymbachu'í ha castellano-pe vaka kuimba'e.
5.	pakova guanáko (p. 133)	guanaco (quec.) (DLE, 2022)	Guaraníme ha'e peteivaichagua pakova, ha castellano-pe katu peteĩ mymba okambúva.

3. Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva

Tchauhaha 14

Ñe'ẽporumeme, ñe'ẽ ipuandujóva ha he'isejojáva			
Oĩko ñe'ẽ oguerékóva hetepýpe taipu ndaipóriva guaraníme; ñe'ẽpehẽ ndaheseгуáiva ha he'iséva naiñambuéiva, hakatu katuínte ojepurúva iñe'ẽharatee apytépe ohechakuaa rehe hikuái ko'ã ñe'ẽ iñe'ẽmeguantevoiha: alóha (aloja), hárrro (jarro), hénte (gente, parientes), júnta (yunta), máta (mata), karóna (carona), karréta (carreta), lája (laya), láta (lata), pakéte (elegante, paquete).			
P.º	Jeroike	Ypykue	Moambue Ñemohenda
1.	asádo (p. 42)	asado (lat.) (DLE, 2022)	Ñe'ẽpuandúpe ha he'isévape iñambue'ỹva.
2.	gállo (p. 53)	gallo (lat.) (DLE, 2022)	Ñe'ẽpuandúpe ha he'isévape iñambue'ỹva.
3.	júgo (p. 70)	yugo (lat.) (DLE, 2022)	Ñe'ẽpuandúpe ha he'isévape iñambue'ỹva.
4.	kámara (p. 72)	cámara (lat.) (DLE, 2022)	Ñe'ẽpuandúpe ha he'isévape iñambue'ỹva.
5.	tomáte (p. 183)	tomate (náh) (DLE, 2022)	Ñe'ẽpuandúpe ha he'isévape iñambue'ỹva.

Ñe'ëysaja moambue

Tchauhaha 15

Castellano-pe ojoajúva guarani ñe'ëpehëtai rehe

Castellano ojoajúva guarani ñe'ëpehëtai rehe			
<p>Heta ñe'ë ojeipurúva ambuégui ojehe ojoajúvo guarani ñe'ëpehëtai castellano rehe.</p> <p>Ñe'ëpehëtai mboyvegua o ha'e ava mbohapyha rechauhaha ha ñe'ëpehëtai mboyvegua j, ñ, je, ñe, ñe'ëapohetáva pegua: ojagarra, ojevale, oñakarama.</p> <p>Ñe'ëpehëtai mboyvegua mba'e ha mbo ohechauka ñe'ëapoñemiha ha ñe'ëapoukaha: omba'evende, omboliga.</p> <p>Ñe'ëpehëtai upeigua <i>rã</i> ohechauka arapuru upeigua: che kamisarã.</p> <p>Ñe'ëpehëtai upeigua <i>i</i>, ipu'atáva, ha'e ñe'ë kokatu momichíva: pila'i.</p> <p>Ñe'ëpehëtai ku'ekatu'ýva n...i y nd...i (<i>i</i> ha'ehápe ñe'ëpehëtai upeigua ipu'atá'ýva) ohechauka mbotove: ndovaléi, nokövidái.</p> <p>Ñe'ëpehëtai upeigua <i>ite</i> ha <i>ta</i> ohechauka peteĩ teĩháicha kokatu tuicháva ha ára upeigua, ichupe katu terarãngue áva mbohapyháva: ombopagaitéta ichupe.</p> <p>Ojehechakuaa avei pa'ã ñe'ë ysaja rehegua umi táva térã tenda réra iysajáva España ñe'ërapo ojoapýva Guarani ñe'ëpehëtai upeigua rehe: Vallemi, Viñascué.</p> <p>Ko mba'e ojuháva oñembojoapývo guarani ñe'ëpehëtai mboyvegua ha upeigua España ñe'ë rehe ojehe avei umi ñe'ëpa'áme, oipyháva upe ñe'ë jehe'a peteĩterásáva ojeheróva jopara oñeñe'ëvéva ko'ë ko'ëre Paraguái retáme, hakatu noñuahéiva ñe'ë jehe'ávape, he'iséva upéva, mbohapyha ñe'ëva.</p>			
P.º	Jeroike	Ypykue	Moambue Ñemohenda
1.	jevichea (p. 69)	vichar (port.) (DLE, 2022)	Ñe'ëpehëtai mboyvegua je ñe'ëapoheta peguáva ndive.
2.	moperõ (p. 102)	pelón (sin inf.) (DLE, 2022)	Ñe'ëpehëtai mboyvegua mo ñe'ëapoukaha peguáva ndive.
3.	menta'i (p. 100)	menta (lat.) (DLE, 2022)	Ñe'ëpehëtai upeigua ' i je ñe'ëapoheta peguáva ndive ohechaukáva ñe'ëmomichí.

Tchauhaha 16

Castellano teroyke ha terarãngue jepuru

España ñe'ë teroyke ha terarãngue jepuru			
<p>Teroyke «la» ha «lo» ojegueroyke guaraníme teroyke castellano-gua el, la, los las-gui. Noñemohendái imeña rehe, hakatu «la» papyteíva pegua ha «lo» payetáva pegua: <i>la</i> karai ministro, <i>lo</i> kuñakuéra.</p> <p>Ko'ã teroyke ojeipurukuaa terarãnguéicha avei: <i>la</i> oúva, <i>lo</i> omba'apóva.</p> <p>Ñe'ëtéva <i>ou</i> ha <i>mba'apo</i> ohokuaa ñe'ëteko <i>va</i> joapyrehe, ojojáva castellano-pe pe “relativo que” rehe. Avei pe teroja papýva <i>peteĩ</i> ojeipurukuaa teroyke kuaa'ývaicha guaraníme, oikóvo upéicharamo peteĩ ta'ã <i>un</i> ha <i>una</i>-gui: peteĩ kuñataĩ porã, peteĩ karia'y py'aguasu.</p> <p>Jahechakuaaháicha <i>peteĩ</i> naiñambuéi imeñáme ha ndojepurukuaái papytápe.</p>			
P.º	Jeroike	Ypykue	Moambue Ñemohenda
1.	káva larréina (p. 77)	la y reina (lat.) (DLE, 2022)	Teroyke la jeroike.
2.	motuka'ë (p. 102)	tú y caes (lat.) (DLE, 2022)	España terarãnguepresencia tú jeroike.

Tchauhaka 17

Guarani ñe'ẽ ojoapýva castellano ñepehẽtai rehe

Guarani ñe'ẽ ojoapýva castellano ñepehẽtai rehe			
Ojehechakuaa guarani Paraguái retãmegua ñe'ẽ imeñáva, guarani ymaguarépe ndojehúiva; techapyrã výro (tonto) ha výra (tonta); vyrésa (tontería); kuñaséro (mujeriego).			
P.º	Jeroike	Ypykue	Moambue Ñemohenda
	vyrésa (p. 197)	-eza (sin inf.) (DEL, 2022)	Guarani ñe'ẽ výro ogueroike castellano ñepehẽtai -eza , tero andu'ýva pegua.

Tchauhaka 18

Ñe'ẽ'eta castellano ñe'ẽrapo ojoapýva guarani ñe'ẽrapo rehe térã mokõi España ñe'ẽrapo

Ñe'ẽ'eta castellano ñe'ẽrapo ojoapýva guarani ñe'ẽrapo rehe térã mokõi España ñe'ẽrapo (ojeroike avei castellano ñe'ẽguigua)			
Ñe'ẽ'eta	Guaraní ñe'ẽrapo	Castellano Ñe'ẽrapo	
chamígo, chamíga	che (mi)	amigo/a	
yvyramáta (árbol que da madera)	yvyra (madera)	mata	
dioselopáge (gracias)		Dios se lo pague	
simapéna (descuidado)		sin más pena	
P.º	Jeroike	Ypykue	Moambue Ñemohenda
1.	akãkurusu (p. 32)	cruz (lat.) (DLE, 2022)	akã + cruz.
2.	chavurro (p. 47)	burro (lat.) (DLE, 2022)	che (mi) + burro.
3.	gueira'y (p. 56)	buey (lat.) (DLE, 2022)	buey + ra'y.
4.	karajavóla (p. 75)	bola (occit.) (DLE, 2022)	karaja + bola.
5.	leõperõ (p. 95)	león y pelón (lat.) (DLE, 2022)	león + pelón.

Tabla 19

España ñe'ẽguigua castellano ñe'ẽpehẽtai rehe

España ñe'ẽguigua castellano ñe'ẽpehẽtai rehe			
Ñe'ẽrapo ha'e España ñe'ẽguigua oñembojoajúva peteĩ España ñe'ẽpehẽtai rehe ohechakáva ñe'ẽ meña. Techapyrã: aguélo, aguéla; púto, púta, etc.			
P.º	Jeroike	Ypykue	Moambue Ñemohenda
1.	aguéla (p. 30)	abuela (lat.) (DLE, 2022)	Ojehechakuaa ñe'ẽpehẽtaipaha a ohechakáva ñe'ẽ meña.
2.	aguélo (p. 30)	abuelo (lat.) (DLE, 2022)	Ojehechakuaa ñe'ẽpehẽtaipaha o ohechakáva ñe'ẽ meña.
3.	kerída (p. 82)	querida (lat.) (DLE, 2022)	Ojehechakuaa ñe'ẽpehẽtaipaha a ohechakáva ñe'ẽ meña.
4.	púto (p. 147)	puto (lat.) (DLE, 2022)	Ojehechakuaa ñe'ẽpehẽtaipaha o ohechakáva ñe'ẽ meña.
5.	vandída (p. 196)	bandida (it.) (DA, 2010)	Ojehechakuaa ñe'ẽpehẽtaipaha a ohechakáva ñe'ẽ meña.

Ñe'ẽjoajukatu moambue

Techaukaha 20

Castellano guigua ñe'ẽjoajukatu rehe ijypýva

Castellano guigua ñe'ẽjoajukatu rupi ijypýva			
Mokõivéva ñe'ẽ ojehe'áva ñe'ẽjoajukatu retepýpe iñambue. Guarani ñe'ẽ ningo oñemohenda ñe'ẽ ñe'ẽrapo mbojoajúva apytépe, hakatu castellano oñemohenda ñe'ẽ ñe'ẽrapo omboykéva apytépe. Guaraníme ojegueroikekuaa ñe'ẽtéva moimbaha pe ñe'ẽtéva retepýpe ojeipyhávo upéicha teroñe'ẽteje'éva peteĩ ñe'ẽ añómente.			
Guarani ñe'ẽretepy: Ojurumboty (Cierra su boca); castellano ñe'ẽra'ã: Omboty ijuru.			
P.º	Jeroike	Ypykue	Moambue Ñemohenda
1	asuka del campo. (p. 42)	azúcar y del campo (ár. y lat.). (DLE, 2022)	Castellano ñe'ẽmboyvegua moím-baha.
2	pakova de oro. (p. 133)	banana de oro (congo ñe'ẽ) (lat.). (DLE, 2022)	Castellano ñe'ẽmboyvegua moím-baha.

Temimo'ãmby paha

Ñe'ẽ pa'ã ningo ogehuvavoínte peteĩ jerenda ñe'ẽ ojehe'ahápe ha ko tembiakuaareka rembiapóre omoneĩ ko mo'ãpy ojehechakuaávo atýraha castellano guigua Paraguái Guarani ñe'ẽ ko'ağaguávape.

247 ñe'ẽ jehupyre ojejuhúva ko tembikuaarekápe apoukapy ñe'ẽ aty rusu ojehechakuaáramo ko'áva ojeroikeha Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ Ñe'ẽryru tee apytépe, ko'ýte hesekuéra ae oñembohekóva ha oñemboysajapeteíva ñe'ẽ. Upéicha avei, iporã ojechauka upe Ñe'ẽryru ñe'ẽ poru akoigua reheguágui ojepyahaha, kóva he'ise, umi ñe'ẽ jeroike oñenohẽha tapicha puru ko'ẽ ko'ẽregua rembiecharãgui, he'isekuaáva upéva mba'érepa hetaita ija ipype castellano guigua, ojejesarekohápe tetã ñe'ẽ rembiosa ojegueroiguataha mokõivéva ñe'ẽ (guarani ha castellano) ñopa'ã akóigua jehasápe.

247 Castellano guigua jehupyre ñemoneĩ oñembogupy mbohapy tendapy

tee rupive: *Diccionario de la lengua española* (DLE), kuãvoja apopyre 2022 (233 ñe'ẽjehupyre), *Diccionario de americanismos*, kuãvoja apopyre 2010 (10 ñe'ẽjehupyre), ha *Diccionario del castellano paraguay*, kuation apopyre 2017 (4 ñe'ẽjehupyre), upeichakue omboykeko mbaretéva ko tembikuaareka.

Ñe'ẽ ypykuaa marandu castellano guigua jehupyreita omboja peteĩ apyi hesaguasúva oñeakāngetybyta haḡua ñe'ẽ ojehe'áva oñemyambueha ojupe. Kóva rupi oñemoneĩkuaa castellano atýpe oikeha 16 ambue ñe'ẽgui ko'áva ojeroike mboyve Guarani Ñe'ëndýpe, ojeipapa'yre umi ñe'ẽjehupyre pura'ãguigua, jekuaaporã'yguigua, ha ambue ojekuaaporã'yva iñe'ẽypykuaa.

247 Castellano guigua, hetavéva ñe'ẽjeroike ijypy latín-gui (149 ñe'ẽjehupyre), 29 ñe'ẽjeroike ndohechakái ijypy marandu, 12 árabe ñe'ẽgui, 9 quechua-gui, 8 Francia ñe'ẽgui, 8 ñe'ẽpura'ãgui, 7 ijypy mokõi ñe'ẽme, 5 Occitania ñe'ẽgui, 4 maya ñe'ẽguigua, 3 inglés ha italiano-gui, 2 turco ñe'ẽgui, 2 portugués-gui, peteĩ teĩ ñe'ẽ ijypýva arameo-pe, prerromano ñe'ẽme, germano-pe, nahuátl-pe, vasco-pe, griego-pe ha ijypyrendakua'a'yva.

Oñehesa'yijóvo 247 España ñe'ẽguigua jehupyre, ojehechakuaa 454 moambue térã jekopytyra'ã ojuhúva umi ambue ñe'ẽguiguápe oikekuévo guarani ñe'ẽme, he'iséva kóva pe ñe'ẽ omba'eguerioikéva omboguapyha iñap'yimbyre tee ha hekoite umi ambue ñe'ẽguiguápe. Ko jehechapyre oñemombareteve ojehechakuaávo España ñe'ẽguigua papapypyrégui (247 ñe'ẽjehupyre), 175 (71 %) ohasa ñe'ẽjekopytyra'ã rehe, taha'e ñe'ẽpuandu apýpe, ñe'ẽysaja apýpe térã ñe'ẽjoajukatu apýpe.

454 ñe'ẽmoambuégui ojehechakuaáva ko tembikuaarekápe, 403 papapypyre oñemohenda ñe'ëndy rehegua moambue apytépe, hekopetéva oñema'ërenonde'ávo mba'epahína tembikuaareka apopyrã, ha'éva ñe'ëryru. Ko papapýgui niko, 319 ñe'ẽpuandu moambue; kóva he'ise pe ñe'ẽ je'e ha'e pe oñemoambuevéva ojegueroikevove castellano guigua guanánime, kóvako ojehukuaa pe ñe'ẽ gueroikehápe ayvureko ipyendaha ñe'ẽ apyteréramo.

Umi ñe'ẽpuandu moambuégui mokõi hesakājekuaa hetapy rupi, taipu moambue ha guarani ñe'ẽpehëtai retepy jekopytyra'ã rehe. Peteĩha ojere guaraníme henda'yva taipu moambue rehe ha mokõiha katu heñói umi guarani ñe'ẽpehëtai retepy rekoite pyendágui, jahechakuaávo ko ñe'ẽ nomboguapýiha ipa'ũme pundiekõi –ndaha'éiramo umi oje'éva peteĩ ayvusẽ año rupi- noñemboguapýiko avei ipype ñe'ẽ opáva pundiépe.

Ojehechakuaa papapyréramo 49 ñe'ẽysaja moambue, omyesakáva guarani ñe'ẽ rekoite, ha pevapýpe ñe'ẽpehëtai mbojoajuha reko. Péicha rupi iñapysẽ umi guarani ñe'ẽ ojoajúva castellano ñe'ẽpehëtai rehe ha ipykuévoicha avei, ñe'ẽ'eta castellano ñe'ẽrapo ojoajúva Guarani ñe'ẽrapo rehe térã mokõi castellano ñe'ẽrapo rehe, ha avei terayke térã terarāngue castellano ñe'ẽmegua oñemyendáva castellano ñe'ẽguigua pa'ũme.

Ñe'ẽjoajukatu apengohápe ojehechakuaa mokõimi ñe'ẽjehupyre, ko'áva ñe'ẽmboyvegua moĩmbaha castellano ñe'ẽretepypeguaite. Ko'ã ñe'ẽjehupyre ha'e: káva larréina ha pakova de óro. Sa'íha kóva jehupyréko ojerekuaa jeýnte pe tembikuaareka apopyrã rehe, Ñe'ëryrúvo upéva.

Opaichagua ambue ñe'ẽguigua ñehesa'yijorã ko tembikuaarekápe ojehechapyréva, ojeporu pojoapykatúramo ñe'ẽkuaatyhára Natalia Krivoshein de Canese rempiapokue herakuaitéva, oguerojerahápe ha'e ñemohendapy pukúpe ñe'ẽ ambueguigua ñemyendapyrã oñemboguapykuaáva castellano guigua

guaraníme ijáva rehe iñe'ëndy, ijyysaja ha iñe'ëjoajukatu rehegua apengohápe.

Ko Krivoshein (1997) ambue ñe'ëguigua ñemyendapýpe, ko tembikuaareka rupive, -ko'ã ñe'ëpykuua jehupyre jehujúva guive- oñemyenonde irundy moambue myendapy. Mbohapy ñe'ëpuandu moambue atýpe: pu'ae pe'a, pu'ae moambue ha pundie jeroike; ha peteî ysaja moambuepýpe: España ñe'ëguigua castellano ñe'ëpehëtai rehe.

Ko tembikuaareka reheve oje'e ipaha ojehechakuaaha añetehápe kakuaaite oïha castellano guigua Guaraní Ñe'ëme, ára ha ára ohasávo avañe'ë oguerajeraveha iñe'ë España ñe'ë rehe ojehe'ávo ha péva ojapokuévo ojapyhykuuaaha iñe'ëpyrekoite, iñe'ëpuandu, iñe'ëysaja ha iñe'ëjoajukatu reko. Avei ojehechakuaa castellano péichante avei ojapoha opaichagua ambue ñe'ë jehe'apy ha ñemongu'ejo'a rapereko pa'ûme.

ARANDUKAPORUPYRE

Academia Paraguaya de la Lengua Española (2017). *Diccionario del castellano paraguayo*. Editorial Servilibro.

Academia de la Lengua Guaraní (2021). *Diccionario de la lengua guaraní del Paraguay*. Editorial Servilibro.

Aguilera Jiménez, D. (2011). *El bilingüismo paraguayo por dentro*. Editorial Servilibro.

Asociación de Academias de la Lengua Española (2010). *Diccionario de americanismos*. <https://www.asale.org/damer/>.

Castillo Fadic, M.N. (2002) *El préstamo léxico y su adaptación: Un problema lingüístico y cultural*. Pontificia Universidad Católica de Chile. Recuperado el 24 de enero del 2023 de Dialnet-ElPrestamoLexicoYSuAdaptacion-6467347.pdf

Fernández Moreno, F. (1998). *Principios de sociolingüística y sociología del lenguaje*. Editorial Ariel SA.

Krivoshein de Canese, N. (1987). *El español de Paraguay en contacto con el guaraní*. Centro Paraguayo de Estudios Sociológicos.

Krivoshein de Canese, N. (1997). *Gramática guaraní: hispanismos*. Revista Bilingüe de Cultura Ñemity, n.º 34, 1.º semestre. https://conpla.org/wp-content/uploads/2022/05/Nemity_Remiandu.pdf

Marcos, M. (1931). *Hispanismos en el guaraní. Estudio sobre la penetración de la cultura española en la guaraní, según se refleja en la lengua*. Tesis de doctorado, Universidad de Buenos Aires.

Pereira Jacquet, M.G. (2013). *El guaraní hoy. Una aproximación a su lexicografía*. Editorial Servilibro.

Real Academia Española (2022). *Diccionario de la lengua española*. <https://dle.rae.es/>.

Reguera, A. (2012). *Metodología de la investigación lingüística*. Editorial Brujas.

Zarratea, T. (2019). *Los hispanismos en el guaraní actual*. Mbatovi. Espacio de cultura bilingüe paraguaya. Recuperado el 9 de enero de 2023 de <https://mbatovi.blogspot.com/2019/09/los-hispanismos-en-el-guarani-paraguayo.html>

DERECHO ARANDUPY REHEGUA HA ÑE'ĒHETA PERÚ-PE

Florentino Vizcarra Pinto

Universidad Nacional Intercultural de Quillabamba, Cusco, Perú

Email: florentino.vizcarra@uniq.edu.pe

ORCID: 0000-0001-9965-3295

Sheylla Lia Cotrado Lupo

Universidad Andina de Cusco, Quillabamba, Perú

Email: scotrado@uandina.edu.pe

ORCID: 0000-0003-3746-4784

Saturnino Vizcarra Pinto

Universidad Nacional del Altiplano, Puno, Perú

Email: ninolider@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5741-615X

Elizabet Larico Sucaticona

Universidad Nacional del Altiplano, Puno, Perú

Email: elizabetlarico85@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1515-0437

Iván Bustamante Paricoto

Universidad Andina de Cusco, Cusco, Perú

Email: ibustamante@uandina.edu.pe

ORCID: 0000-0003-3922-8726

Roman Roosvelt Osorio

Universidad Andina de Cusco, Quillabamba, Perú

Email: rosorio@uandina.edu.pe

ORCID: 0000-0003-0222-6823

Ojgueruka: 03/05/2024

Oñemeneĩ: 30/11/2024

DOI: <https://doi.org/10.47133/renepylen2024-04>

ÑEMOMBYKY

Ko tembiapo ojerojeváva derecho ñe'ẽ rehegua ha ñe'ẽheta Perú-pe rupive niko oñehakã'íose mba'éichapa ojejuhu derecho ñe'ẽ rehegua ha ñe'ẽheta ko tetãmegua; oñemboguata rekávo, taperekóramo ojeporu *etnografía* ha oñemarandumono'õ haḡua katu ojejepovyvy jehaipyre rehe. Heseae, ojehechakuaa Perú retãme heta arandupy ha ñe'ẽ ojejuhuha; ipype ojeporu 48 ypykuéra ayvu umi 24 regiõ oñemboja'ohápe ko tetã. Ñe'ẽ ojeporuvevahína quechua ha aimara; umi temimbo'e iñe'ẽ mokõi ha oiporukuaáva castellano oguerohory ha ohecha porã ayvu jeporu andes-pe, ha'evahína quechua ha aimara; ko'ã ayvu ohechauka ko tetã reko tee, ypykuéra ha ñande sy Yvy ñe'ẽ tee. Amo hu'ãme, ojejuhu andes ñe'ẽ ojeporumemeha tapichakuéra oiko ha oñomongetakuévo oñondive.

Mba'érepa oñeñe'ẽ: Derecho ñe'ẽ rehegua, ñe'ẽheta, ñe'ẽ andina, ypykuéra jeikove, Perú.

Derecho arandupy rehegua ha ñe'ẽheta Perú-pe

Perú niko tetã iñandupyheta, iñe'ẽheta ha heta *etnia* ojejuhuhápe; heta arandupy ha tapicha aty ojejuhu ipype, taha'e umi andino, amazónico ha oikóva tavusuháre térã criollo ha avei umi tapicha ojejuerupyréva África-gui ñemoñarekuéra. Tetã háicha, heta ñe'ẽ ojekuaa ha ojeporu ko ijyvy'pe: ypykuéra ayvu ha castellano tetã ñe'ẽ tee, oiporúva umi tapicha aty iviruhetave, omoakáva polítika ha arandupy.

Perú ojekuaa heta ñe'ẽ ojeporu rehe ipype, avei heta arandupy oguereko rupi; ñe'ẽheta rehe oñeñe'ẽramo, ojepokohína umi teta oguerojeráva heta pojoapy oñomongeta ha oikove haḡua ojoapytépere, upéichante avei ombohasáva hembiaakuaa, hekoasa ha omokunu'ũvo kunuminguérape ha omomaiteipaha tapicha hete'õvape. Derecho ñe'ẽ ha derecho ypykuéra retã maymáva oguerekóva rehe ojepokóramo katu oñeñe'ẽhína umi derecho oguerekóva ko'ã tapicha atyháicha ojopyvo Estado-pe omoañete haḡua ichupekuéra opa umi derecho oguerekóva hikuái:

a) Ojehechakuaávo ichupekuéra oikoveha léi renondépe ha hekovévo heseae, ã) ani ojejasuru ijeikove oñondive ijaévape, taha'e oñemongu'e, oñakãrapu'ã ha itekuáipe, ch) ani ojehepejoko oiporúvo ijyvy ha ha'ekueraité oikuaávo mba'épa ojapóta ichugui, e) ojehechakuaa ha oñemomba'évo ichupekuéra tetãháicha, ã) ojehechakuaa ha oiporúvo hikuái ijayvukuéra tee, h) oñemomba'e imba'eporã, ijeikove oñondive, iñarandupy ha itupãjerovia (Ministerio de Cultura, 2016).

Oiporúvo iñe'ẽnguéra ha derecho heseguáva ojejuhuvoi Perú Léi Guasúpe, akytã 2 (mokõi) ha omoañete opaite yvypóra iderechoha oñembojojávo ichupe léi renondépe: “Avave ndaikatúi oñemboykévo hekoveñepyrũ, raza, meña, ñe'ẽ, tupã guerovia, hemimo'ã, imboriahu térã iviruheta ýramo oimeraẽ mba'ére” (inciso 2-pe). “Oguerekóvo hekove ha hembikuaa rechaukaha, Estado ohechakuaa ha oñangarekova'erã tetã tekove ha arandupyheta. Opaite Peru ñemoñaere iderécho oiporúvo iñe'ẽ tee oimeraẽ mburuvicha rendondépe, ñe'ẽsahára pytyvõme; pytayguakuéra avei oguereko ko derecho” (inciso 19-pe); akytã 17-pe oñe'ẽ oñembohapévo tekombo'e mokõi ñe'ẽ ha arandupyhetápe, ha upevarã ojererekova'erã tesa rendondépe umi zona reko; upéichante avei oñangareko tetã arandupyheta ha ñe'ẽheta rehe. Upéva ári, akytã 48 omoañete: tetã ñe'ẽ tee hína castellano, quechua, aimara ha ambue ypykuéra ñe'ẽ umíva imbaretahápe,

he'iháicha léi (Congreso Constituyente Democrático, 1993, akytã 2, inciso 2, 19-17-48)

Upe Léi P^{py} 29735, Léi Omohendáva Ypykuéra Ñe'ẽ jeporu, Ñembohekoveresãi, Jehyvykói ha Ñemyasãi Perú-pe ombohysíi umi derecho ha ñemboaje ypykuéra peteĩteĩva ha tetãháichape ġuarã ñe'ẽ rehegua, ha he'i avei opaite ko'ã ayvy ohechauhaha tapicha aty reko tee ha mba'éichapa ohecha ha oikuaauka hikuái opa mba'e oikóva; upéichante avei omoañete oiporúvo hikuái upe pojoapy opa mba'erã ha opa temimoĩmbýpe. Ypykuéra ayvu tee Perú pegua hína opaite umi ojeporumava'ekue upe yvýpe ojasuru mboyve castellano ha ojegueroayvu ha ojeporúva gueteri ko tetã yvy ipe ha ipukukue javeve.

Akytã 4-pe he'i "ko'áva hína opaite yvpóra derecho: a) Oiporúvo derecho ñe'ẽ rehegua, taha'e ha'eño térã atyháicha, ã) Ojejehakuaávo ichupe peteĩ ñe'ẽhára atyguaha, ch) Oiporúvo iñe'ẽ tee maymave renondépe ha hogapygua ndive, e) Ojokupyty ha ojoajúvo ambue tapicha iñe'ẽ poruharakuéra ndive, ñ) Ogueroikove ha omombarete haġua iñarandupy tee, g) Oñeñangarekóvo hese iñe'ẽ teépe opaite Estado remimoĩmbýpe, ġ) Oguerekóvo ñe'ẽasahára iñe'ẽgui ambue ñe'ẽme oñemoañete potávo ichupe derecho opa hendápe h) Oguerekóvo tekombo'e iñe'ẽ teépe ha iñarandupy rekópe, arandupyeta kuápe, i) Oikuaapyhývo castellano ñe'ẽ opavave oiporúva Perú Yvy tuichakue javeveas" (Tetã Congreso, 2011, Akytã 4).

Léi P^{py} 29735 niko ojerojera ombohapévo jahechápa umi temimoĩmby Estado-pegua ha privado-va oñangareko térã omba'apóva tetãyguakuéra ndive ha rehe oñepyrúvo oñemongu'e ikatu haġuáicha ko'ěrõ ára oñangareko ijayvu teetépe umi tapicha oiporúva ypykuéra ñe'ẽre, jahechápa ha'ekuéra oiporu umi ipojoapy, ha upevarã oguerekova'erã hikuái ñe'ẽasahára. (i) oiporúvo iñe'ẽ tee maymave renondépe ha hogapygua ndive; (ii) oñeñangarekóvo hese iñe'ẽ teépe opaite Estado remimoĩmbýpe; ha (iii) Oguerekóvo ñe'ẽasahára iñe'ẽgui ambue ñe'ẽme oñemoañete potávo ichupe derecho opa hendápe ha opa mba'erã Perú ryepýpe. (Perú Retã Congreso, 2011).

Decreto supremo P^{py} 005-2017-MC: "Política Nacional de Lenguas Originarias, Tradición Oral e Interculturalidad", omohenda Tetã Política reheae oñemoañeteseha derecho ñe'ẽ rehegua oguerekóva ypykuéra ayvu poruhára tetã tuichakue javeve; ha'e ojeporu ha oñemoañeteva'erã opaite temimoĩmby Estado peguápe ha tetã rekuái ipekue javeve, hembiaporã tee kuápe, ha upéicha avei umi temimoĩmby ojegueroikovéva léi rupive, oñeñe'ẽhápe upe numeral 8, akytã I, Texto Único Ordenado omoañetéva Léi P^{py} 27444, Ley del Procedimiento Administrativo General, oñemoneĩva'ekue Decreto Supremo P^{py} 006- 2017-JUS rupive, mayma léi oñembovaléva rupive, ha iñemboguata ha iñemoañete opytáva opaite temimoĩmby Estado pegua ha temimoĩmby kóvapegua ha ipypegua'ỹva ohekvéva léi rupive pópe (Tetã Rekuái, 2017).

Tapereko

Ko tembiakuaarekápe ojeporu taperekóramo *etnografía*, ha oñemarandumono'õ haġua katu ojejepovyvy jehaipyrépe; *etonografía* (omoha'ãngahaíva tetã arandupyeta) ojejeporeka umi tembiapokue ojeaimava'ekue rehe, oñembyaty rekávo maranadu derecho ñe'ẽ rehegua ha arandupyheta ko tetãmegua rehe. Kuatiahaipyrépe ojejeporeka marandu rehe: artículo tembikuaa rehegua oñemyasãimbyre, ñemba'eporandu omboguatapyre Instituto Nacional de Estadística e Informática - INEI, Ministerio de Cultura marandu myasãimbyréva, Léi yvypóra derecho rehegua ha aranduka. Tapereko *cualitativo* niko oporoipytyvõ

oñemba'apóvo marandu añetete rehe, umi tapicha omombe'úva, jahechápa oñehesa'yjo mba'e ojuhúva (Hernández Sampieri, 2006), ha ombohape tembiapo iñañetévo: marandu "ojehecha ha oñehendúva", "hypy'úva", "ipypukúva"; ha oñehesa'yjóva ojekuaapyhy ha oñeikũmby añete (hermenéutica) (Reichard y Cook, 1986).

Ojejuhúva – ojejapóva

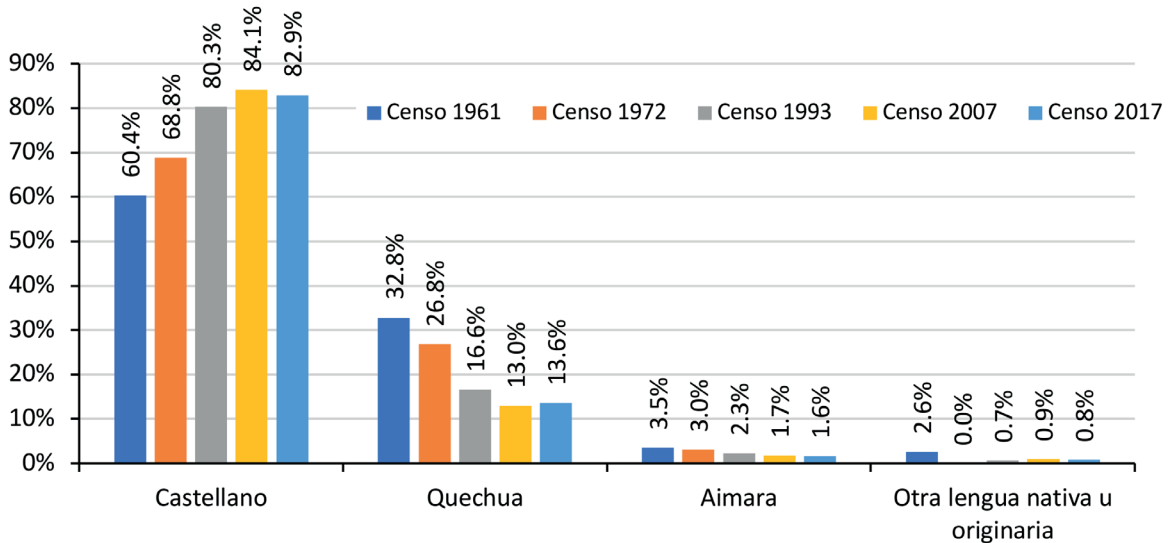
Perú niko añetehápe heta iñe'ê, ojejuhu umi tetã hetave ñe'ê ojeporuhápe ko yvy ape ári. Ojejuhu ipype 85 ppykuéra ayvu, ha umíva apytégui 48 ojeporu gueteri, 2 oñembohekoveresãi jeyvahína (mochica ha uro ñe'ê), iñe'êharakuéra ñemoñare reheae, ha 35 katu ndojeporuvéima, oguetéma.

Ypykuéra ayvu Perú-pe ojeporúva oñemohenda kóicha: ñe'ê ojeporu gueteriva, oñembohekoveresãi jeyvahína ha omanómava. Léi Ppy N.º 29735 Reglamento, Léi omohendáva umi ñe'ê ñeñangareko, jehetejora, ñemombareteje, jehapyaty ha ñemyasãi Perú-pe he'i: (i) ñe'ê ojeporu gueteriva hína iñe'êharakuéra ogueroayvúva gueteri, oñema'ê'yre hekoveresãire, (ii) ñe'ê omanómava hína umi ndoguerekovéimava tapicha oiporukuaáva, (iii) ñe'ê oñembohekoveresãi jeyvahína katu umi oñembojaleajeýva, ha he'iháicha Léi Ppy 29735 Reglamento, oñembohekoveresãi jey oñre tapicha aty oñemongu'éva oiporujeývo ayvy oguemava'ekue tereã katu ipypeguakuéra ñe'ê oñemombaretejýva, jahechápa oñemomareteje arandupy ha'ekuéra oguerosyrýva (Tekombo'e Mokõi Ñe'ême oporombojokypytýva Moakãha, 2018).

Umi Censo Nacional de Población ojejapóva ojejúva ary 1961, 1972, 1981, 1993, 2007 ha 2017 ohechauka háicha, oguejy rire oúvo ppykuéra ñe'ê poruhára hetakuépe, ko'ágã rupi oñemombareteje umi tenda ikangýma haguépe. Censo ipahavogua, ojejapova'ekue 2017-pe, ohechauka 16 % tapicha Perú-gua oikuaapyhy ha oiporuhague hogapýpe quechua, aimara ha ambue ppykuéra ayvu térã amazonia-pe. Kóva ojekuaa ta'ãnga 1-pe.

Ta'ãnga 1

Tetãygua iñe'ê ypy rupive 1961, 1972, 1993, 2007 ha 2017, ohasámava 3 ary guive.

Jesarekorã. Oñeguenohẽ INEI- Censos Nacionales de Población y Vivienda, 1961, 1972, 1981, 1993, 2007 ha 2017-gui.

Ñe'ëheta téra Ypykuéra Ayvu Perú-pe

Perú-pe ojeporu 48 Ypykuéra Ayvu oikovéva; umi 24 tetãvorépe, 1 provincia Constitucional, 151 provincia ha 1.228 tavusúpe oiporúva 4, 5 millón tapicha. Loreto regiõ hina hetave ayvu ojeporuhápe; umi 48 ayvu apytégui, 4 ojeporu Ande regiõme, umivahína Quechua, Aimara, Jaqaru ha Kawki; ijapytepekuéra, Quechua ha Aimara ojeporu haimete tetã tuichakue javeve; 44 ayvu katu ojeporu Amazonía regiõme, ha ijapytepekuéra upe ojeporuvevahína Ashaninka.

Ministerio de Educación (2013) oikuaa umi 47 ñe'ë ojeporúva gueteri apytégui, Quechua-ha upe ojeporuvéva umi tetãvorépe Perú ryepýpe, ha Amazonía ñe'ë, Ashaninka, ojeporúva 9 tetãvorépe; Awajún, 7 tetãvorépe; Shipibo, 5-pe ha Matsigenka, katu 4 tetãvorépe. Techapyrãramo jareko Aimara, ñe'ë ojeporúva peteĩ tetãvorépe, ha'e ojeporúre haimete Puno tetãvore tuichakue; Quechua ojeporu haimete Apurímac tuichakue, Awajún ojeporuetemi Condorcanqui provincia-pe (Amazonas), ha Ashaninka katu táva Coviriali tuichakue, Satipo provincia-pe. Techaukaha 1-pe ojehechakuaa ñe'ëheta ko tetãmegua.

Tchaukaha 1

Tetãygua ojepapapyre 5 ary oguerékova guive, ñe'ë ypy téra oñepyrũva'ekue oikuaa raëve, oñemohendaháicha umi tetãvorépe.

Departamento	Total	Idioma o lengua materna con el que aprendió a hablar en su niñez							No escucha / Ni habla	No sabe/ No responde
		Castellano	Quechua	Aimara	Ashaninka	Otra lengua nativa u originaria ^{1/}	Otra lengua extranjera ^{2/}	Lenguas de señas peruanas		
Total	26 887 584	22 209 686	3 735 682	444 389	68 667	141 350	48 910	10 447	24 624	203 829
Amazonas	340 702	289 755	820	48	100	43 510	116	241	740	5 372
Áncash	990 545	677 844	301 744	296	21	90	781	432	1 051	8 286
Apurímac	370 082	105 273	261 849	657	13	30	189	134	331	1 606
Arequipa	1 272 959	1 013 321	227 600	26 737	85	163	1 736	331	798	2 188
Ayacucho	561 976	199 869	357 308	668	190	86	139	188	495	3 033
Cajamarca	1 217 550	1 200 017	6 975	110	16	1 179	354	715	2 245	5 939
Prov. Const. del Callar	915 684	854 606	49 923	3 336	78	333	2 304	332	740	4 032
Cusco	1 103 635	461 672	609 655	2 656	1 862	3 908	2 248	357	847	20 430
Huancavelica	315 924	107 714	206 087	92	25	19	65	171	370	1 381
Huánuco	653 319	447 902	185 779	283	659	809	230	342	852	16 463
Ica	772 184	714 986	51 494	1 576	46	661	829	323	709	1 560
Junín	1 133 837	920 995	153 795	785	36 617	4 869	498	443	997	14 838
La Libertad	1 615 840	1 601 307	5 573	317	18	301	1 618	677	1 536	4 493
Lambayeque	1 090 119	1 060 080	25 536	248	12	391	751	518	1 173	1 410
Lima	8 790 062	7 965 533	724 775	30 669	1 188	4 474	32 457	3 032	6 225	21 709
Loreto	782 550	704 883	4 154	127	76	43 595	891	276	735	27 813
Madre de Dios	126 550	96 286	24 391	1 479	78	2 500	454	56	97	1 209
Moquegua	161 839	125 324	14 388	21 438	18	23	139	40	114	355
Pasco	231 448	186 264	24 943	181	8 957	565	210	80	211	10 037
Piura	1 677 029	1 649 507	3 313	169	9	203	942	802	1 731	20 353
Puno	1 083 035	303 652	464 231	292 866	258	106	210	229	713	20 770
San Martín	732 064	715 134	9 940	115	25	3 523	415	360	1 079	1 473
Tacna	305 508	229 049	10 580	59 237	38	57	323	90	200	5 934
Tumbes	203 168	201 332	593	36	7	77	141	102	243	637
Ucayali	439 975	377 381	10 236	263	18 271	29 878	870	176	392	2 508
Provincia de Lima ^{3/}	7 956 873	7 217 567	648 373	30 010	1 133	3 930	31 591	2 666	5 499	16 104
Región Lima ^{4/}	833 189	747 966	76 402	659	55	544	866	366	726	5 605

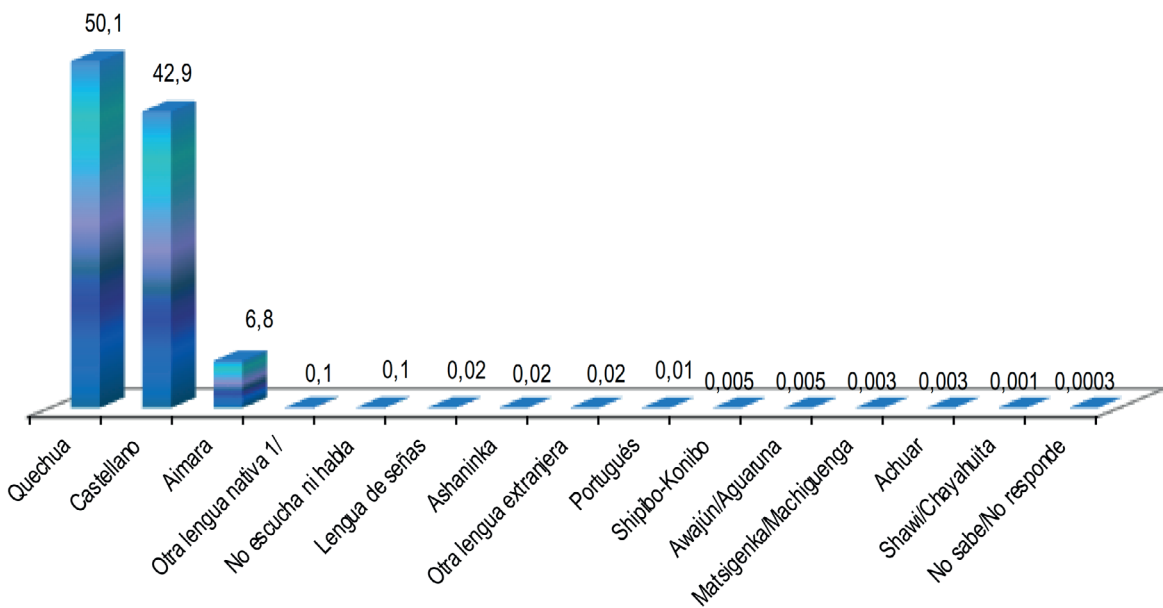
Jesarekorã. Oñeguenohẽ INEI - Censos Nacionales 2017: X II de Población, VII de Vivienda y III de Comunidades Indígenas.

Umi ppykue ñe'ê oiporuve ha oikuaavéva mitãmi guive tapicha andes regiõgua Perú-pe hína 2.893.670 tapicha, he'íva ijehe oiporukuaaha quechua, ha hetakuépe ohupytyva 50,1%; hapykuéri ou castellano, 2.473.986 ava (42,9%) oikuaaukáva kóva ñe'ê ppyha; aimara katu 392. 228 tapicha (6,8%) he'íva imitãmi guive oiporukuaaha ko pojoapy. Toñema'ẽ techaukaha 2.

Tapicha aty he'íva ijehe ipire morotĩha/mestizo térã ambue, apytépe ojejuhuve umi oikuaa ppyva'ekue mokõi ñe'ê: tenonderãite, castellano 15.540. 786 tapicha (94,9%), ha mokõiha katu quechua, 558.762 tapicha (3,4%) oikuaauka upeichaha. Sa'ive 1% tapicha oikuaaukáva oikuaa ppy hague ambue ñe'ê imitãme. (Instituto Nacional de Estadística e Informática - INEI, 2017).

Ta'ãnga 2

Ypykuéra ayvu térã ñe'ê oikuaa ppyva'ekue imitã guive Andes regiõme

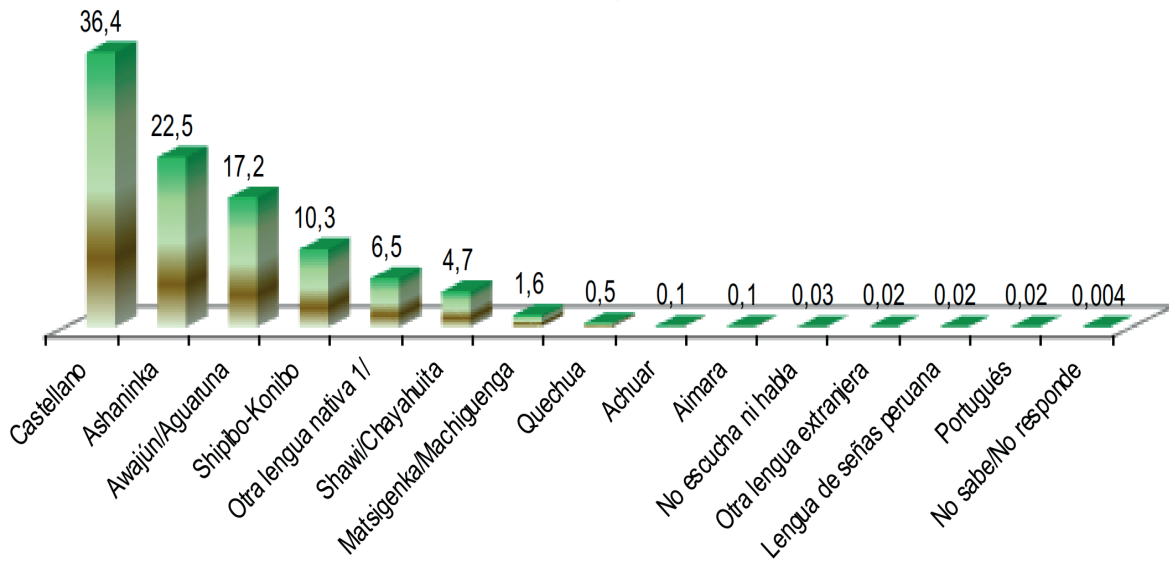

Jesarekorã. Oñeguenohẽ INEI - Censos Nacionales 2017: XII de Población, VII de Vivienda, III de Comunidades Indígenas (I Censo de Comunidades Campesinas).

Umi ppykuéra ñe'ê oiporu ha oikuaapyhyvéva mitã Perú Amazonía ka'aguýpe hína ko'áva: 77.510 tapicha he'i ñe'ê ppyha castellano, ohupytyva 36,4%; mokõiha katu Ashaninka ojevaléva hese 47.978 ava ñe'ê ppyramo (22,5%); Awajún/ Aguaruna oiporúva 36.516 tapicha (17,2%), he'íva imitãme oikuaaraëve hague ko ayvu; 22.005 tapicha 10,3%, oikuaa ñe'ê ppyha Shipibo-Konibo (10,3%), ha amo ipahávoma, 13.787 ava he'i imitãme hogapýpe oñe'ëraëvehague Kichwa, Ticuna, Nomatsigenga, Wampis, Yine ha ambueve ñe'ê ppy. Ko'ã marandu ojehechakua ta'ãnga 3-pe.

Ta'ãnga 3

Ypykuéra ayvu térã ñe'ë oikuaa ypyva'ekue imitã guive Andes Amazonía ka'aguy regiõme

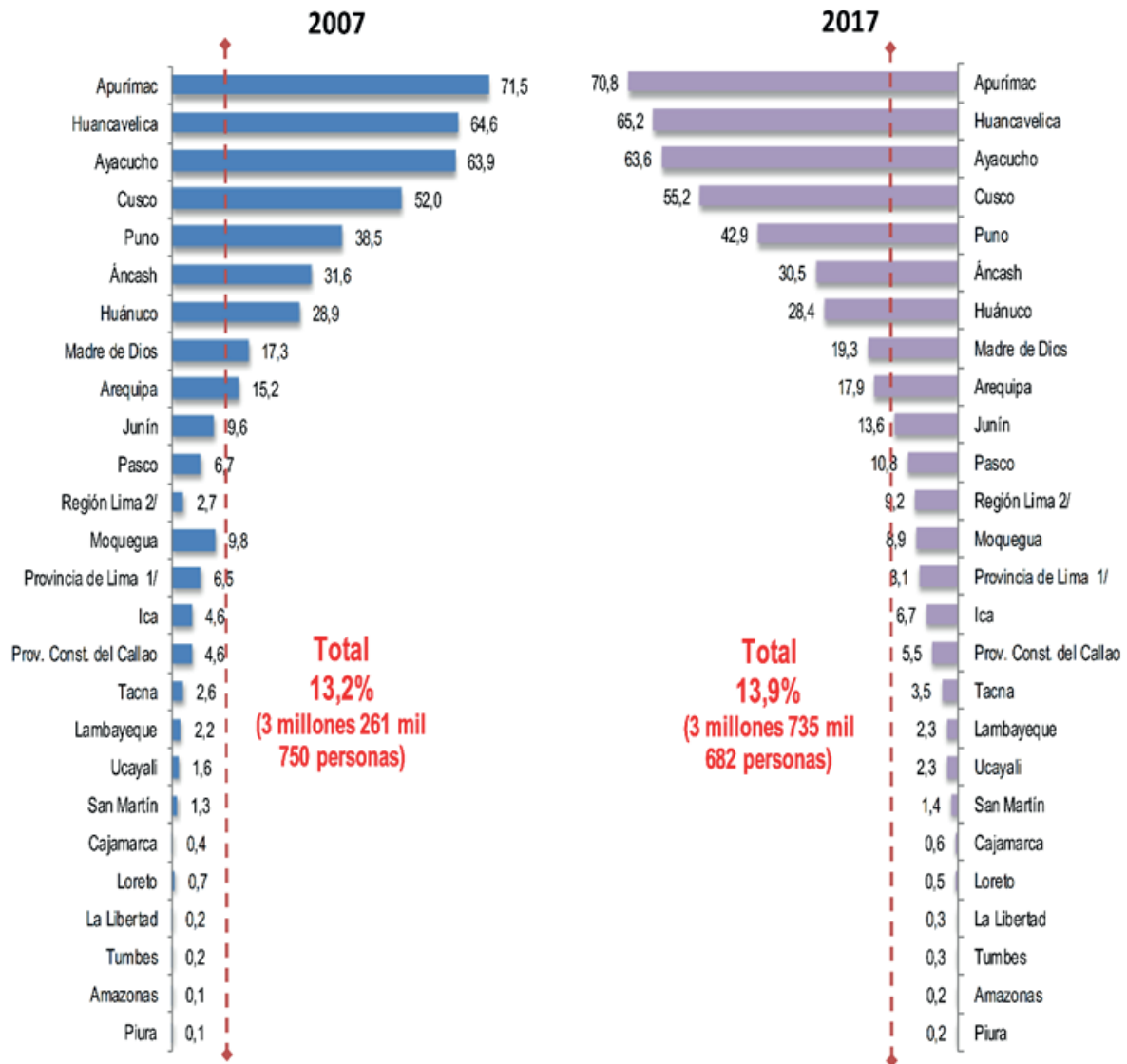
Jesarekorã. Oñeguenohẽ INEI - Censos Nacionales 2017: XII de Poblaci3n, VII de Vivienda, III de Comunidades Indígenas (III Censo de Comunidades Nativas).

Derecho ñe'ë rehegua ha ñe'ëheta ojehechakuaa heta hendápe, táva, regiõ ha avei tetã tuichakue; umi ayvu poruharakuéra ombohekoveresãijey iñe'ënguéra ha oñemoĩ oiporu hikuái. Ñe'ë ojeporúva ande yvýpe rehe ojepokóvo, oje'ekuaa umi iñe'ëmokõi aimara ha quechua-va he'iha ypykuéra ñe'ë oikove ha ojeporuha umi rupi (umíva 83 %), hetave rehe tapicha oiporúva aimara upe altiplano sureño yvýpe térã Puno tetãvorépe (Vizcarra, 2012). Umi ande ñe'ë oikove heta tetãvorépe Perúpe ohechauka umi censo ojejapova'ekue ary 2007 ha 2017-pe.

Ojejesarekóramo ypykue ñe'ë térã ñe'ë ypy quechua oikuaapyhýva umi tapicha oguerekóva 5 ary guive oikéva'ekue upe censo-pe 2006 ha 2017-pe, ojehechakua ko ypykue ayvu (censo 2017-pe) umi tapicha oikuaapyhy hague imitã guive. Umíva apytégui, 70,8% hína tetãvore Apurímac-gua, 65,2% Huancavelica-ygua, 63,6% Ayacucho-ygua, 55,2% Cusco-ygua, 42,9% katu Puno, 30,5% Áncash ha 28,4% Huánuco-pe, umíva tapicha oguerekóva 5 ary guive. Ojehechakuaa ta'ãnga 4:

Ta'anga 4

Ypykuéra ayvu térã ñe'ê ypy Quechua tapicha oikéva censo-pe ha oguerékóva 5 ary ha he-tave peteĩteĩ tetãvorépe (censo 2007 ha 2017).

Jesarekorã.

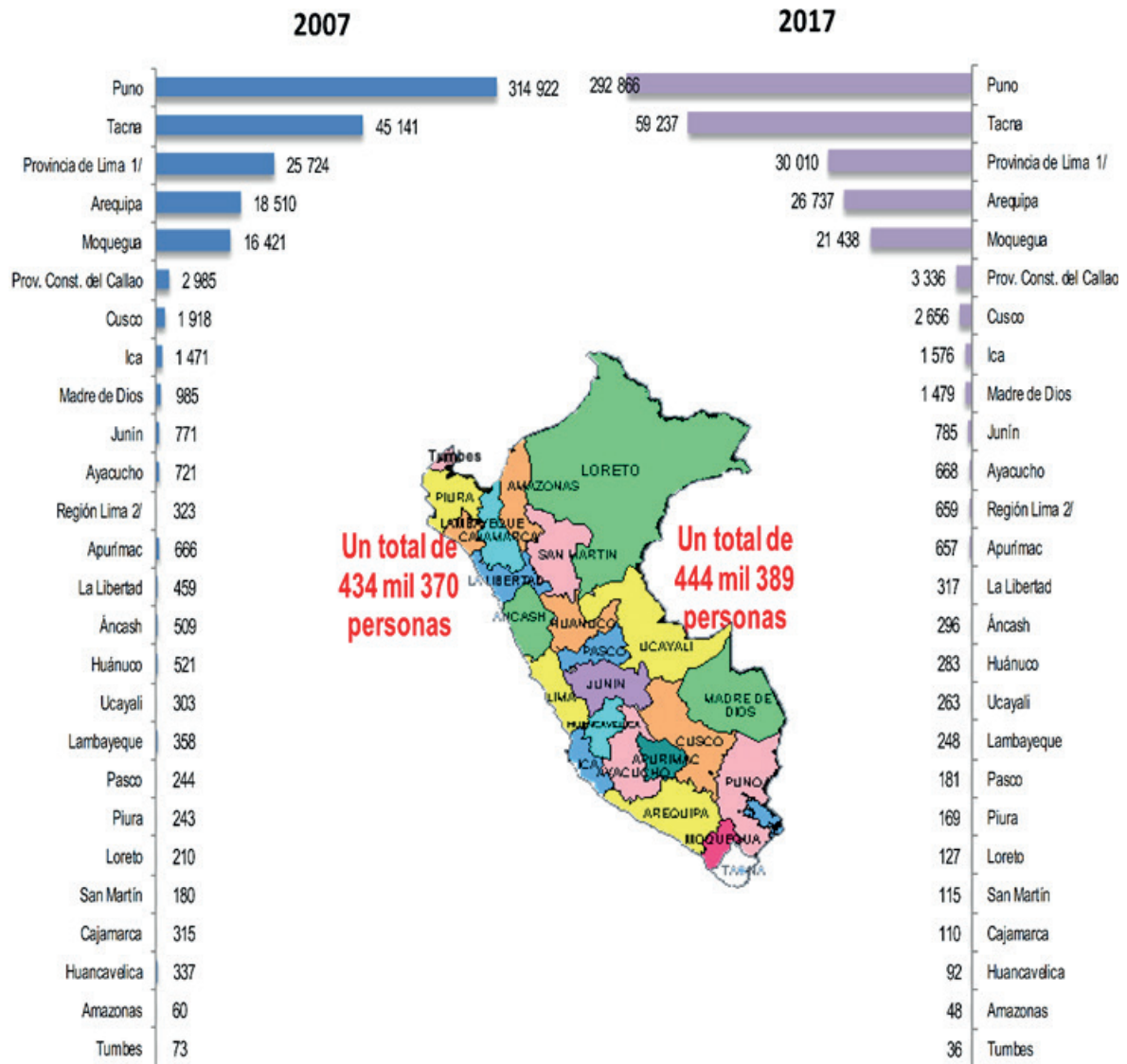
1. Ipype ojegueroike 43 distrito opytáva Lima provincia-pe.
2. Ipype ojegueroike ko'ã provincia: Barranca, Cajatambo, Canta, Cañete, Huaral, Huarochirí, Huaura, Oyón ha Yauyos.

Oñeguenohẽ INEI - Censos Nacionales de Población y Vivienda 2007 ha 2017-gui.

Umi ñe'ê ojeporúva andes-pe oikove ha hesãi guasu chokokue ha ypykuéra rekohápe, ohechaukäre hekokuéra tee, ojeporúva oñeñomongeta ha ojeikove rekávo oñondive, ha ymaite guive oikovéva ha oikovétava ojeporúma guive umíva umi tendápe. Umi tapicha oikóva upépe ojepy'amongeta háicha niko ojokupyty arapy jehecha rehe, upéichante avei heko-hakuéra rehe, oiko ha oikovéva umi ypykuéra retã ndive ko'ẽreire. Aimara ayvu, ñe'ê ypy ohechaukáva ñe'ê heta, oiporu ha oikuaapyhýva mitãnguéra; ojehecha, 27,0% oikuaaha Puno-pe; 19,4%, Tacna-pe ha 13,2%, Moquegua-pe; upéicha avei oñehendu ichupe heta regiõme Perú-pe, ojehechaháicha ko ta'anga 5-pe.

Ta'ãnga 5

Ypykuéra ayvu térã ñe'ẽ ypy Aimara tapicha oikéva censo-pe ha oguerékóva 5 ary ha hetave peteĩteĩ tetãvorépe (censo 2007 ha 2017).

Jesarekorã.

1. Ojegueroike ipype 43 distrito Lima provincia-pegua.
2. Ojegueroike ipype ko'ã provincia: Barranca, Cajatambo, Canta, Cañete, Huaral, Huarochirí, Huaura, Oyón ha Yauyos.

Oñeguenohẽ INEI - Censos Nacionales de Población y Vivienda 2007 ha 2017-gui.

Ojepokóramo umi ande pegua ñe'ẽ ojejukava'ekue rehe, umi tapicha oiporúva mokõi ñe'ẽ he'i ypykuéra ayvu noñemokangyihahína, ha'ekuéra ohechauka rehe umi tapicha reko tee imbaretéva okaháre ha opavave ogapygua oiporúva. Tekoasakue ñanemomandu'a ko'ã ñe'ẽ oiporu hague umi ypykue retã, ha ijapytepekuéra ojejuhu umi ojeporuvá'ekue ñe'ẽ ñemíramo yma Inca-kuéra apytépema.

Opa umíva rehe niko ypykuéra ayvu yma hína ko'ã tapicha aty rekove tee rechaukaha ha ombojoajúva ichupekuéra Perú-pe ha avei ko tetã rechauka tee

(Ministerio de Cultura, 2016). Oiporúva ijayvu tee, umi ypykue retã omopyenda ha omoherakuã hemiandu, heko yma, hembichecha, imba'eporã ha imba'ekuaa tapichakuéra oúva ha oútava hapykuerikuérape ha avei mayma tapicha yvy ape ariguápe. Decreto Supremo P^{py} 004-2016-MC, he'iháicha, derecho ñe'ë rehegua hína derecho apytterekute, peteĩteĩ tapicha ha tapicha atýpe ġurã, ha omoañete ojeporu haġua umi ayvu tee opa hendápe, ha tapichakuéra oikovévo ipypekuéra hapichakuéra apytépe, oñomongeta, oñemoarandu, política ha mba'epohápe (Tetã Rekuái, 2016)

Ñe'ëpaha

Ypykuéra ñe'ë ojeporúvo ha derecho heseguakuéra oñemboguapy Perú Léi Guasúpe. akytã 2 (mokõi): opaite tetãygua peteĩcha iderécho léi rendondépe: "Avave ndaikatúi oñemboykévo hekoveñepyrũ, raza, meña, ñe'ë, tupã guerovia, hemimo'ã, imboriahu térã iviruheta ġramo oimeraë mba'ére".

Upe Léi P^{py} 29735, Léi Omohendáva Ypykuéra Ñe'ë jeporu, Ñembohekoveresã, Jehyvykõi ha Ñemyasã Perú-pe ombohysýi umi derecho ha omboaje ypykuéra peteĩteĩva ha tetãháichape ġuarã derecho ñe'ë rehegua, ha he'i avei opaite ko'ã ayvu ohechauhaha tapicha aty reko tee; tojeporu ypykue ñe'ë Estado rembiapópe ha avei tapichakuéra apytépe; toñemopyenda ha tojehetejora arandupy tee; mayma tapicha tojeguereko ñe'ëasahára iñe'ëgui ambue ñe'ëme oñemoañete potávo ichupe derecho opa hendápe, tohupyty tekombó'e iñe'ë teépe ha iñarandupy rekópe, arandupyeta kuápe.

Peru iñe'ëheta, ko'aġaite oikove ipype 48 ypykue ñe'ë, ha umíva apytégui 4 hína andina ha 44 katu amazónica, ha maymavete nunga ojeporu tetã tuichakue javeveve.

Ypykue ayvu ojeporuve ha hetave tapicha oikuaapyhýva imitã guive andes regiõme hína ko'ãva: 50,1% quechua ha hapykuéri ou aimara ohuytýva 6,8% tetãyguáva, ohechauháva oikuaa hague imitã guive ko ñe'ë.

Ypykuéra ñe'ë ojeporuvéva ka'aguyha rehe apytépe, 22,5% oiporu asháninka iñe'ë ypyramo, 17,2% oikuaa ha oiporu awajún/aguaruna imitãme.

Ikangy tembiapopy oñemboguatáva ypykuéra ayvu Perú pegua oñemyasã, oñembohekoveresã ha oñemombaretejeývo.

Umi ñe'ë ojeporúva andes-pe oikove ha hesã guasu chokokue ha ypykuéra rekohápe, ohechauháre hekokuéra tee, ojeporúva oñeñomongeta ha ojeikove rekávo oñondive, ha ymaite guive oikovéva ha oikovétava ojeporúma guive umíva umi tendápe. Upe tapicha oikóva upépe ojepy'amongeta háicha niko ojokupyty arapy jehecha rehe, upéichante avei hekohakuéra rehe, oiko ha oikovéva umi ypykuéra retã ndive ko'ëreire.

Arandukaporupyre

Congreso de la República. (2011). Ley N° 29735, *Ley que regula el uso, preservación, desarrollo, recuperación, fomento y difusión de las lenguas originarias del Perú*. El Peruano.

Constitución Política del Perú [Const]. (1993). Congreso Constituyente Democrático.

Dirección de Educación Intercultural Bilingüe. (2018). *Lenguas originarias del Perú*. Ministerio de Educación.

- Hernández Sampieri, R., Fernández Collado, C., y Baptista Lucio, P. (2006). *Metodología de la investigación* (4ª ed.). McGraw-Hill.
- Instituto Nacional de Estadística e Informática. (2017). *Censos nacionales 2017: XII de población, VII de vivienda y III de comunidades indígenas*. <http://censo2017.inei.gob.pe/publicaciones/>
- Ministerio de Cultura. (2016ª). *Derechos colectivos de los pueblos indígenas u originarios*. <https://www.cultura.gob.pe>
- Ministerio de Cultura. (2016b). *Política nacional de lenguas originarias, tradición oral e interculturalidad al 2040*. <https://www.gob.pe/cultura>
- Ministerio de Educación. (2013). *Documento nacional de lenguas originarias del Perú*. <https://www.minedu.gob.pe>
- Presidencia de la República. (2016). *Decreto Supremo N° 004-2016-MC que aprueba el reglamento de la Ley N° 29735: Ley de lenguas indígenas u originarias*. El Peruano.
- Presidencia de la República. (2017). *Decreto Supremo N° 005-2017-MC: Política nacional de lenguas originarias, tradición oral e interculturalidad*. El Peruano.
- Reichardt, CS y Cook, TD (1986). *Métodos cualitativos y cuantitativos en investigación evaluativa*. Morata.
- Santana, L., y Gutiérrez, L. (2001). *La investigación etnográfica: Experiencias de su aplicación en el ámbito educativo*. <http://cidipmar.fundaciti.org.gov.ve/parxiv-x/art-2.htm>
- Vizcarra, F. (2012). *Actitudes lingüísticas en los estudiantes de la UNAP en relación a las lenguas andinas* [Tesis de maestría, Universidad Nacional del Altiplano].

TENDAKUÉRA HÉRA GUARANI PARAGUÁIVA

Domingo Aguilera
Celeste Fleitas Guirland
Arnaldo Casco Villalba
Abelardo Ayala Rodríguez
Zulma Trinidad Zarza
Esmilse Ramírez de Giménez
Dirección General de Investigación Lingüística
Secretaría de Políticas Lingüísticas, Paraguay
Email: dgil@spl.gov.py

Ojgueruka: 26/04/2024

Oñemoneĩ: 30/11/2024

DOI: <https://doi.org/10.47133/renepylen2024-03>

ÑEMOMBYKY

Kotembikuaarekápe «TendakuérahéraguaraniParaguáiva» oñemoĩhupytyrãramo ojehechaukávo opaite tendaréra Paraguáiipe –ikatúva y, itaty térã yvykuéra rehe ha tendavorekuéra ñemohenda– héra ojehaíva guarani ñe'ẽ teépe; upéichante avei, oñembopyahu ko'ağagua jehaipýpe, Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ omboajeháicha. Ojejuhu oĩha 3945 tenda hérava guaraníme, ha umíva apytégui 2723 (69 %) ojehai guaraníme añónte; 1166 (30 %), ñe'ẽkõi tee: guarani ha castellano-pe; 36 (0,91 %), ñe'ẽkõi: guarani-ypykuéra ñe'ẽme; 7 (0,17 %), ñe'ẽkõi: guarani-pytagua ñe'ẽ ndive; ha 13 (0,32 %), hetaichagua ñe'ẽme: guarani-ambue ñe'ẽnguéra ndive. Opavavete umi 3945 tendakuéra réra ojehaíva guaraníme apytégui, 3103 (79 %) oikotevẽkuri ojehai guarani ñe'ẽ teépe. Ko tembikuaareka, avei, oguenohẽ terarysýi oĩhápe 116 tendaréra guaraníme ojehaíva oikotevẽvétava ojehepykuerereka porãve ojeikuaa hağua mba'eichaitépa oñembohyapu ha mamóguipa ou ypy pe ñe'ẽ, ndojehairi rupi hekopete umi kuatia ojejuhuhaguépe, upéichante avei he'isekuaáva mokõi térã hetave mba'e ojehechakuaávo mamópa oñemomuanduhe, tĩrupi ñemoñe'ẽ, jehai ymaguare ha ambueve. Ko tembikuaareka rupive ojehechakuaa guarani ojeiporu gueteriha ñane retã tuichakue javeve oñembohéra hağua opáichagua tenda; upéichante avei, ojehechakuaa oñeikotevẽtereiha ojehai pyahu ha toñembojojapa upe ijehaípe opaite ko'ã tenda réra oĩva guaraníme.

Mba'érepa oñeñe'ẽ: tendakueraréra, guarani ñe'ẽ tee, ñe'ẽteĩ, ñe'ẽkõi, ñe'ẽita.

Tendakuéra héra guarani Paraguáiva

Ko tembikuaareka ojavova'ekue Ñe'ënguéra Rapereka Moakãhapavẽ, Paraguái Ñe'ënguéra Sãmbyhyha pegua, oñemboguata hağua jehupytyrãramo oñemoĩkuri ojehechaukava'erãha opaichagua tendaréra Paraguaipegua héra ojehaíva guaraníme –ha oñembojehe'áva ambue ñe'ë ndive– ikatu hağuaicha tendakuéra rera oñembohekopyahu ko'ağagua jehaipýpe, Guarani Ñe'ë Rerekuapavẽ mbojojahakuéra rekoitépe. Upéichante avei, oñemoĩ jehupytyrãitéramo toñemohenda umi ysyry, itaty térã yvy ha tendavorekuéra, tendakuéra héra guarani teéva, ha ojehechakuaa hetepy oñembojehe'áramo ambue ñe'ënguéra ndive.

Ko tembikuaareka oñemboguata hağua oñemopyenda Léi 4251/10 Ñe'ënguéra rehegua akytã 21^{ha}, vore ñepyrũháre, he'ihápe: «Tendaréra ñemomba'e rehegua. Ojehejáta guarani ha ambue ñande pykue ñe'ëme ojehaíva taha'e tavakuéra rera, ysyry, ysyryguasu, yvyty ha ambueichagua tenda rera. Umi tavayguavoi ojeruréma guive, oñemoĩ jeýta upe héra pykue oñemboherahaguéicha ymaite guive opytáva maymave akãme mandu'áramo. Ko'ã tendaréra ojehaíta upe ñe'ë jehaipy teépe”.

Ndaiporihetai rupi aranduka tendaréra rehegua Paraguaipegua, omombegue ha heta mba'e ndaikatúi oñemyesakãmba porã ko tembikuaarekápe, ha, avei, ojehai porã hağua ko'ã tendaréra oñembohéra pyramoguare guarani jehai noñemopeteĩriva'ekue gueteri, térã ojeporu ambueichagua jehaipy, ára ohasávo ojoavýmava ohóvo, ha upéicha rupive ko'ağaramo ikatukuaa heta hendápe, taha'e upe ijehaipy térã hyapu rupive, ndojeikuaái térã nahesakãporãmbái upe ojehaiháicha.

Ndaipóri rupi Paraguáipe kuatia tee he'íva mba'eichaitépa ojehaiva'erã guaraníme ko'ã tendaréra, ko tembikuaareka rupive oñeipytyvõse oñemopeteĩ hağua ijehaipy, marandu ha tendarerakuéra Dirección del Servicio Geográfico Militar (DISERGEMIL) ome'ëva'ekue rupive, ha tojeguereko tendarerakuéra rysíi pyahu oñemopyendáva PÑS guive, tojeguereko jehechapyrãrõ ikatu hağuaicha opavave tetãmegua temimoĩmby oiporu hekopete ñe'ënguéra rape apópe, peteĩ henda guivo, ha avei ojekuaauka hağua tetã rembia porã apytépe, ambue hendaguivo.

Taperekokuaaty

Tembikuaareka ñe'ë rehegua oiporu, peteĩ henda guivo, taperekokuaaty *cuantitativa* ojeiporavo, oñembyaty, oñemohenda, ha oñehesa'ỹijóvo marandu ko tembiapo reheguáva, kuatia ha marandueta DISERGEMIL ome'ëva'ekue; ha ambue katu, upe jave avei ojeiporu taperekokuaaty *cuantitativa* oñemohenda rupi papapy rupive umi marandu ha ambue kuaapyrã oséva ko tembikuaarekágui.

Marandu tembikuaarekapegua oñemboja'o ha oñemohendáva *cuadro* ryepýpe yvatekue ha iyyke gotyo ojehecha ha oñehesa'ỹijopaite umi kuatia ha marandu ome'ëva'ekue DISERGEMIL rupi ikatu oñemyesakãmba porã, oñeikotevẽ umi ñe'ë ojehapykueho ha oñembopyahu, ha upéi avei ojepapa hetakue.

Tembikuaareka oñemboguatakuévo taperekokuaaty ojeporúva ha'e kuatia ha marandukuéra ñehesa'ỹijo, ko tembiapo aja ojehecha ha oñemohenda opaichagua kuatia tendaréra rehegua DISERGEMIL ombohasava'ekue, ojehechakuaávo papapy Instituto Nacional de Estadística (INE) rembiapokuégui oñeguenohëva ary 2012 ha 2019-pegua.

Opaite kuatia ha marandu jehechápe oike opavavete tenda hérava guaraníme –ha avei oñembojehe'áva ambue ñe'ë rehe– umi 17 tetãvore oguerékova 263

tavusu ha avei Paraguay (Asunción), oñemohendáva mokoĩ hendápe: peteĩ henda guivo iñemohenda ñe'ẽreko ryepýpe, ojehechahápe guarani mba'éichapa oñembojehe'a ambue ñe'ẽnguérare, ha ambue, mba'eichaitépa ojepyso tetã ryepýre ha mba'éichapa avei oñemohenda umi *accidente geográfico* opytáva kóicha: ñe'ẽnguéra: ñe'ẽnguéra tee, ñe'ẽkoĩ guarani-castellano, ñe'ẽkoĩ guarani-ypykuéra ñe'ẽ, ñe'ẽmokõi guarani-pytagua ñe'ẽ, ñe'ẽita jehe'a guarani-ambue ñe'ẽnguéra; tetãvore oñemohendaháicha: tetãpehẽ, tavusu, tavapehẽ, tavapehẽ'i tavusu jere rehegua, ypykuéra aty, tekohapyahu, *compañía*, *colonia*; ha *accidente geográfico*: ysyryguasú, yno'õ, ysyryrakã, ysyry, ypa, ypa'i, *isla*, karugua, yvykua, yvyty ha yvytyrusu.

Ko tembiapo oñehesa'ỹijo porã haḡua, INE rupive oñeguenohẽva marandu ojegueroike *sistema de referencia* WGS84 yvyra'ãnga rehegua Universal Transversal de Mercator (UTM), tembiporupyahu Arc Gis Versión 10.2 rupive. Heta tendaréa ojehecharamovéa tetã Paraguái rehegua oñeguenohẽva DISERGEMIL yvyra'ãngápe oñemboguapyhaguéicha, ko temimoĩmby oĩ rupi techapyrãramo ko'ã mba'épe.

Ñe'ẽnguéra Rapereka Moakãhapavẽ (ÑRM) omoñepyrũ ko tembiapo ombyaty ha ohesa'ỹijo mba'ekuaarã jasypoapy 2021 guive ha omohu'ã jasyokõi 2023 jave.

Marandu mbyatypyre ñehesa'ỹijo

Umi marandu ñembohape ha ñehesa'ỹijo oñemboguata, ñepyrũrã, oñembohovakévo terarenda rysíi oĩha peteĩteĩ ojehecha ha oñemohendakuaa haḡua ha umi mba'e heseguitéva.

Mokõihápe, ojehai pyahúma hekoitépe Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ mbojojahakuérape oñemboguapyhaguéicha, oñemohendávo ko jehaiapy pyahu oĩva yvate gotyo ha avei yvy gotyo upe Dirección del Servicio Geográfico Militar (DISERGEMIL) ome'ẽva'ekue kuatikuérape ojehaiháicha.

Mbohapyhápe katu, oñeikũmby hekoitépe hetakue ha mba'eichaitépa ojeporu tendaréa ojehaíva guarani aḡaguápe ha mba'eichaitépa oñembojehe'a ambue ñe'ẽnguéra ndive, peteĩteĩva oñehesa'ỹijo ha oñemohendakuaa haḡua ha umi mba'e heseguitéva.

Irundyhápe, ojehechapaite jeyojepapa haḡua opavave tendaréa oikotevẽva'ekue jehaiapyahu guarani jehaiapy ko'aḡaguápe Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ mbojojahakuérape oñemboguapyhaguéicha, ha upéichante avei Guarani Paraguái Ñe'ẽryru GÑR mba'éva he'iháicha.

Ko'áḡaite guive, ojehechakáta, tenonderãite, umi paporundy (19) kuatia mohendapy techapyrã reheve oĩhápe umi aty ha aty'ive tendarerakuéra

ojehechava'ekue oñemohendaháicha; upégui ojehechaukáta marandu ojejuhúva opaite umi tenda héra guaraníva oñehesa'ỹijopaite rire.

Tendaréra mohendapy ñehesa'ỹijo

1. Tendavore ñemohenda

Tchauhaha 1

Tetãvore

Tetãvorekuéra	Guarani tetã ñe'ẽ teéva	Ñe'ẽmokõi: guarani-castellano	Ñe'ẽmokõi: guarani-ypykuéra ayvu	Ñe'ẽmokõi: guarani-pytaygua ñe'ẽ	Ñe'ẽheta: guarani-ambue ñe'ẽ
1. Guaira	1. Guaira Guaira				
2. Ka'aguasu	2. Ka'aguasu Caaguazú				
3. Alto Paraguái		Alto Paraguái Alto Paraguay			

Tchauhaha 2

Tavusu

Tetãvorekuéra	Guarani tetã ñe'ẽ teéva	Ñe'ẽmokõi: guarani-castellano	Ñe'ẽmokõi: guarani-ypykuéra ayvu	Ñe'ẽmokõi: guarani-pytaygua ñe'ẽ	Ñe'ẽheta: guarani-ambue ñe'ẽ
1. Alto Paraná	1. Mbarakaju Mbaracayú		2. Minga Guasu Minga Guazú		
2. San Pedro	2. Takuatĩ Tacuatí				

3. Cordillera		1. Isla Puku Isla Pucú			
---------------	--	---------------------------	--	--	--

Tchauhaha 3

Barrio-kuéra

Tavusukuéra	Guarani tetã ñe'ẽ teéva	Ñe'ẽmokõi: guarani-castellano	Ñe'ẽmokõi: guarani-ypykuéra ayvu	Ñe'ẽmokõi: guarani-pytaygua ñe'ẽ	Ñe'ẽheta: guarani-ambue ñe'ẽ
1. Departamento de Concepción					
1. Concepción	1. Itakuruvi Itacurubi 2. Ka'akupemi Caacupemi	1. Hugua Ibáñez Jhugua Ibañez 2. Kurusu Isabel Curuzu Isabel			1. Banco Chaco-'i Banco Chaco i
2. Tetãvore Presidente Hayes					
1. Villa Hayes		1. Costa Guasu Costa Guazu			1. Zona Chaco-'i Zona Chaco'i

Tchauhaha 4

Barrio suburbano

Tavusukuéra	Guarani tetã ñe'ẽ teéva	Ñe'ẽmokõi: guarani-castellano	Ñe'ẽmokõi: guarani-ypykuéra ayvu	Ñe'ẽmokõi: guarani-pytaygua ñe'ẽ	Ñe'ẽheta: guarani-ambue ñe'ẽ
1. Departamento de Ka'aguasu					
1. San Joaquín	1. Ollarugua Olla Rugua				
2. Departamento Central					
1. Guarambare		1. Rincón Loma'i Rincón Loma-i			

2. Ita		2. Kuarahyresê Aveiro Kuarahy rese Aveiro			
--------	--	--	--	--	--

Tchauhaha 5

Ypykuéra rekoha

Tavusukuéra	Guarani tetã ñe'ẽ teéva	Ñe'ẽmokõi: guarani-castellano	Ñe'ẽmokõi: guarani-ypykuéra ayvu	Ñe'ẽmokõi: guarani-pytaygua ñe'ẽ	Ñe'ẽheta: guarani- ambue ñe'ẽ
1. Tetãvore Concepción					
1. Yvyja'u	1. Ka'aguy Poty Rory Ka'aguy poty rory		1. Sapukái - Mberyo Jaguaymi Sapukai - Mberio Jaguaymi		
2. Tetãvore San Pedro					
1. Kapi'ivary		1. Kuarahymirĩ Río Corriente Kuarahy Miri Río Corriente			1. Parakáu Keha Río Corriente Parapau Keha Río Corriente

Tchauhaha 6

Asentamiento-kuéra

Tavusukuéra	Guarani tetã ñe'ẽ teéva	Ñe'ẽmokõi: guarani-castellano	Ñe'ẽmokõi: guarani-ypykuéra ayvu	Ñe'ẽmokõi: guarani-pytaygua ñe'ẽ	Ñe'ẽheta: guarani-ambue ñe'ẽ
1. Tetãvore San Pedro					
1. Santa Rosa del Aguaray	1. Tavaguarani Táva Guarani 2. Aguaraymi Aguaraymi	1. Jaguarete Calle 4 Yaguarete Calle 4			
2. Tetãvore Ka'aguasu					

1.Repatriación			1. Chirca-ty Chirca-ty		
2. Ava'i	1. Oroku'i Oro cui				

Tchauhaha 7

Compañía-kuéra

Tavusukuéra	Guarani tetã ñe'ẽ teéva	Ñe'ẽmokõi: guarani-castellano	Ñe'ẽmokõi: guarani-ypykuéra ayvu	Ñe'ẽmokõi: guarani-pytaygua ñe'ẽ	Ñe'ẽheta: guarani-ambue ñe'ẽ
1. Tetãvore Ñe'ẽmbuku					
1. Cerrito	1. Takurutu Tacurutu	1. Isla Ro'y Isla Ro'y			
2. Departamento de Itapúa					
1. Alto Vera		1. Potrero Kanguekua Potrero Kangue Cua			

Tchauhaha 8

Colonia-kuéra

Tavusu	Guarani tetã ñe'ẽ teéva	Ñe'ẽmokõi: guarani-castellano	Ñe'ẽmokõi: guarani-ypykuéra ayvu	Ñe'ẽmokõi: guarani-pytaygua ñe'ẽ	Ñe'ẽheta: guarani-ambue ñe'ẽ
1. Tetãvore Amambay					
1. Pedro Juan Caballero	1. Yvype Yvype	1. Naranja Háí Naranja Jhai			
2. Tetãvore Ka'aguasu					

1. Repatriación			1. Chaco-re Chacore		
3. Departamento de Ñe'ẽmbuku					
1. Humaitá	1. Tujukue Tuyu Cué				

1. Accidentes geográficos

Tchaukaha 9

Ysrykuéra

Tavusukuéra	Guarani tetã ñe'ẽ teéva	Ñe'ẽmokõi: guarani-castellano	Ñe'ẽmokõi: guarani-ypykuéra ayvu	Ñe'ẽmokõi: guarani-pytaygua ñe'ẽ	Ñe'ẽheta: guarani-ambue ñe'ẽ
1. Tetãvore San Pedro					
1. San Pedro del Ykuamandyju	1. Aguarayguasu Aguaray Guazu 2. Paraguái Paraguay		1. Jejui Guasu Jejui Guazu		
2. Tetãvore Guairá					
1. Borja	1. Tevikuarymi Tebicuary-mi				
3. Tetãvore Itapúa					
1. Coronel Bogado	1. Parana Parana				

Tchaukaha 10

Riacho-kuéra

Tavusukuéra	Guarani tetã ñe'ẽ teéva	Ñe'ẽmokõi: guarani-castellano	Ñe'ẽmokõi: guarani-ypykuéra ayvu	Ñe'ẽmokõi: guarani-pytaygua ñe'ẽ	Ñe'ẽheta: guarani-ambue ñe'ẽ
1. Tetãvore Concepción					

1. Concepción			1. Aquidabán Tuja Aquidaban tuya		
2. Tetãvore Presidente Hayes					
1. Puerto Pinasco	1. Paku Pacu				
2. Villa Hayes	1. He'ẽ He-e				

Tchauhaha 11

Ijyvakuéra

Tavusukuéra	Guarani tetã ñe'ẽ teéva	Ñe'ẽmokõi: guarani- castellano	Ñe'ẽmokõi: guarani- ypykuéra ayvu	Ñe'ẽmokõi: guarani- pytaygua ñe'ẽ	Ñe'ẽheta: guarani- ambue ñe'ẽ
1. Tetãvore Misiones					
1. Ayolas	1. Añakua Añacua				

Tchauhaha 12

Ypa

Tavusukuéra	Guarani tetã ñe'ẽ tee	Ñe'ẽmokõi: guarani- castellano	Ñe'ẽmokõi: guarani- ypykuéra ayvu	Ñe'ẽmokõi: guarani- pytaygua ñe'ẽ	Ñe'ẽheta: guarani- ambue ñe'ẽ
1. Tetãvore Alto Parana					

1. Hernandarias	1. Itaipu Itaipu 2. Yguasu Yguazu				
2. Tetãvore Cordillera					
1. San Bernardino	1. Ypakarai Ypacarai				
3. Tetãvore Ñe'ẽmbuku					
1. Villa Franca	1. Porã Pora				

Tchauhaha 13

Laguna-kuéra

Tavusukuéra	Guarani tetã ñe'ẽ teéva	Ñe'ẽmokõi: guarani-castellano	Ñe'ẽmokõi: guarani-ypykuéra ayvu	Ñe'ẽmokõi: guarani-pytaygua ñe'ẽ	Ñe'ẽheta: guarani-ambue ñe'ẽ
1. Tetãvore San Pedro					
1. Villa del Rosario	1. Porã Pora				
2. Tetãvore Guaira					
1. Borja	1. Apu'a Apuá				
3. Tetãvore Ka'aguasu					
1. Vaquería	1. Jovái Jovai				

Tchauhaha 14

Isla-kuéra

Tavusukuéra	Guarani tetã ñe'ẽ teéva	Ñe'ẽmokõi: guarani-castellano	Ñe'ẽmokõi: guarani-ypykuéra ayvu	Ñe'ẽmokõi: guarani-pytaygua ñe'ẽ	Ñe'ẽheta: guarani-ambue ñe'ẽ
1. Tetãvore Itapúa					
1. Coronel Bogado	1. Apepu Apepu 2. Kure Cure				
2. San Juan del Parana	1. Parana'í Parana-i				
3. Carmen del Parana	1. Mborevi Mborevi				

Tchauhaha 15

Yvype

Tavusukuéra	Guarani tetã ñe'ẽ teéva	Ñe'ẽmokõi: guarani-castellano	Ñe'ẽmokõi: guarani-ypykuéra ayvu	Ñe'ẽmokõi: guarani-pytaygua ñe'ẽ	Ñe'ẽheta: guarani-ambue ñe'ẽ
1. Tetãvore Paraguari					
1. Mbujapey	1. Kambajahe'ó Camba Yajhe-o 2. Karaguatasyry Caraguatay Syry				
2. Tetãvore Ñe'ẽmbuku					
1. Desmochados	1. Pikyry Pikyry				
2. Villa Franca	1. Chicharõ Chicharo				

Tchauhaha 16

Zanja-kuéra

Tavusu	Guarani tetã ñe'ẽ teéva	Ñe'ẽmokõi: guarani-castellano	Ñe'ẽmokõi: guarani-ypykuéra ayvu	Ñe'ẽmokõi: guarani-pytagua ñe'ẽ	Ñe'ẽheta: guarani- ambue ñe'ẽ
1. Departamento de Misiones					
1. San Juan Bautista	1. Yũ Yhu				
2. Departamento de Amambái					
1. Capitán Bado	1. Morotĩ Moroti				

Tchauhaha 17

Vvyty

Tavusu	Guarani tetã ñe'ẽ teéva	Ñe'ẽmokõi: guarani-castellano	Ñe'ẽmokõi: guarani-ypykuéra ayvu	Ñe'ẽmokõi: guarani-pytagua ñe'ẽ	Ñe'ẽheta: guarani- ambue ñe'ẽ
1. Tetãvore Guaira					
1. Gral. Eugenio Alejandrino Garay	1. Kapi'i Kapi'i	1. Tres Kandu Tres Kandu			
2. Independencia	1. Akãtĩ Akati				
2. Tetãvore Amambái					
1. Pedro Juan Caballero	1. Sarambi Sarambi				
3. Tetãvore Paraguari					
1. Aka'ái	1. Aka'ái Acahay				

Tchauhaha 18

Vvytyjoaju

Tavusukuéra	Guarani tetã ñe'ẽ teéva	Ñe'ẽmokõi: guarani-castellano	Ñe'ẽmokõi: guarani-ypykuéra ayvu	Ñe'ẽmokõi: guarani-pytagua ñe'ẽ	Ñe'ẽheta: guarani-ambue ñe'ẽ
1. Tetãvore Ka'asapa					
1. Tava'i		1. Cordillera del Ka'aguasu Cordillera del Caaguazú			
2. Tetãvore Kanindeju					
1. Kuruguaty		1. Cordillera de Mbarakaju Cordillera de Mbaracayú			
3. Tetãvore Paraguai					
1. La Colmena		1. Cordillera del Tevikuarymi Cordillera del Tebicuarymi			

Techaukaha 19

Tavusukuéra	Guarani tetã ñe'ẽ teéva	Ñe'ẽmokõi: guarani-castellano	Ñe'ẽmokõi: guarani-ypykuéra ayvu	Ñe'ẽmokõi: guarani-pytagua ñe'ẽ	Ñe'ẽheta: guarani-ambue ñe'ẽ
1. Tetãvore Concepción					
1. San Carlos del Apa	1. Tevikuary Tebicuary		1. Tagatiya Guasu Tagatiya guazu		
2. Tetãvore Guaira					
1. Mbokajaty	1. Jaguarete paso Yaguarete paso				
3. Tetãvore Alto Parana					
1. Itakyry	1. Itakyry Itakyry	1. Arroyo-'i Arroyo-i		1. Sirani-kue Sirani-cue	
2. Minga Guasu	1. Ka'ihópo Cai Jhopo				

Kuaapy jejuhupytýva

1. Tendavore ñemohenda

1.1. Tetãvorekuéra

Umi 17 oĩvagui, ojejuhu 10 (58 %) tetãvore réra ojehaíva guarani aǵaguápe; ko'ávagui, 8 oĩ guaranietépe ha 2 katu ñe'ẽmokõime: guarani-castellano. Ko'ã 10 tetãvore réra ojehaíva guarani aǵaguápe, upévagui 9 (90 %) oikotevẽkuri

ojehaipyahu.

1.2. Tavusukuéra

Ko tembiapo guasúpe ojejuhu 88 tavusukuéra réra ojehaíva guarani aḡaguápe, umi 263 oĩvagui (33,4 %), 14 umi 17 tetãvore tetã Paraguáipe. Tuichaháicha, 65 ojehai guarani añoitépe, 21 katu ñe'ẽkõiime: guaraní-castellano ha 2 ñe'ẽkõiime avei: guaraní-ypykuéra ñe'ẽme. Umi 88 tavusukuéra héra guaraníva apytégui, 80 (90 %) oikotevẽkuri jehaiyahu Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ omboajeháicha.

1.3. Tavavore

Ko tembiapo guasúpe ojejuhu 1751 tavavore réra ojehaíva guarani aḡaguápe, ohupytýva 222 tavusu, ko'áva iñasãi 16 Paraguái retãvorépe ha avei tetã tavaguasu hérava Paraguay. Ko'ã tendaréra ojehaíva guaraníme oñemboja'ó ko'áicha: 947 ojehai guarani aḡaguápe; 775 katu, ñe'ẽmokõiime: guarani-castellano; 15 ñe'ẽmokõi guarani-ypykuéra ñe'ẽme ha mokõi (2) katu ñe'ẽmokõi guaraní-pytagua ñe'ẽme, ha ipahápe 12 ñe'ẽita guarani-ambue ñe'ẽme. Umi 1751 tavavore héra guaraníva ojehechava'ekue apytégui, 1.381 (79 %) oikotevẽkuri ojehaipyahu jey ko'aḡa ojehaiháicha.

1.4. Tavavore okaharegua

Ko tembiapo guasúpe ojejuhu oĩha 59 tavavore okaharegua réra ojehaíva guarani aḡaguápe, ko'āvagui ojejuhu 36 tavusúpe, iñasãiva 14 tetãvore Paraguái ryepýpe. Ko'ã tendaréra guaraníme ojehaíva oñemohendakuaa péicha: ojejuhu 24 ojehaiha guaraníme añoñte; 34 katu, ñe'ẽmokõiime: guarani-castellano, ha peteĩ (1) ojejuhu ojehaiha ñe'ẽmokõi guarani-ypykuéra ñe'ẽme. Umi 59 tavavore okaharegua héra guaraníva ojehecháva apytégui, 37 (63 %) oikotevẽkuri ojehai pyahu jey Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ omboajeháicha.

1.5. Ypykuéra rekoha

Ko tembiapo ñemboguatápe ojejuhu 273 ypykuéra rekoha réra ojehaiha guarani aḡaguápe, kóva ojehu 64 tavusúpe, iñasãiva 11 Paraguái retãvorépe. Ko'ã tendaréra ojehaíva guaraníme oñemohenda péicha: 175 oñemboguary guaraníme añoñte; 88 katu, ñe'ẽmokõiime: guarani-castellano, 9 ojejuhu ojehaiha ñe'ẽmokõi guarani-ypykuéra ñe'ẽme ha peteĩ (1) ojehecha oguerekoha ñe'ẽita: guarani-ambue ñe'ẽme. Umi 273 ypykuéra rekoha héra ojehaíva guaraníme ojehechava'ekue apytégui, 198 (72 %) oikotevẽkuri ojehai pyahu jey Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ omboajeháicha.

1.6. Tekohapyahu

Ojejuhúkuri 132 tekohapyahu réra ojehaíva guarani aḡaguápe, kóva ojehu 48 tavusúpe, iñasãiva 12 Paraguái retãvore ryepýpe. Ko'ã tendaréra ojehaíva guaraníme oñemohenda péicha: 66 oñemboguary guaraníme añoñte; 65 katu, ñe'ẽmokõiime: guarani-castellano, peteĩ (1) ojejuhu ojehaiha ñe'ẽmokõi guarani-ypykuéra ñe'ẽme. Umi 132 tekohapyahu héra guarani aḡaguáva ojehechava'ekue

apytégui, 112 (85 %) oikotevëkuri ojehai pyahu jey Guarani Ñe'ë Rerekuapavë omboajeháicha.

1.7. *Compañía*

Ojejuhúkuri 97 *compañía* réra ojehaíva guarani aǵaguápe, ojehu 71 tavusúpe, iñasáiva 16 umi 17 Paraguái retãvore apytégui. Ko'ã tendaréra ojehaíva guaraníme oñemohenda péicha: 63 oñemboguapy guaraníme añoñte; 31 katu, ñe'ëmokõime: guarani-castellano, mokõi ojejuhu ojehaiha ñe'ëmokõi guarani-ypykuéra ñe'ëme, ha peteĩ oĩ ñe'ëmokõi guarani-pytagua ñe'ëme. Umi 97 *compañía* réra guarani aǵaguávagui ojehechava'ekue apytégui, 72 (74 %) oikotevëkuri ojehai pyahu jey Guarani Ñe'ë Rerekuapavë omboajeháicha.

1.8. *Colonia*

Ojejuhúkuri 31 *colonia* réra ojehaíva guarani aǵaguápe, ojehu 23 tavusúpe, iñasáiva 7 umi 17 Paraguái retãvore apytégui. Ko'ã tendaréra ojehaíva guaraníme oñemohenda péicha: 29 oñemboguapy guaraníme añoñte; 1 ñe'ëmokõime: guarani-castellano, 1 ojejuhu ñe'ëmokõi guarani-ypykuéra ñe'ëme. Umi 31 *colonia* réra guarani aǵaguáva ojehechava'ekue apytégui, 23 (74 %) oikotevëkuri ojehai pyahu jey Guarani Ñe'ë Rerekuapavë omboajeháicha.

2. Yvy ape rehegua

2.1 Ysryguasukuéra

Ojejuhúkuri 32 ysryguasu réra ojehaíva guarani aǵaguápe, iñasáiva umi 17 Paraguái retãvore ryepýre ha ojehu 174 tavusúpe. Ko'ã 32 apytégui, 28 ysryguasu réra ojehaíva guaraníme añoñte, iñasáiva umi 17 Paraguái retãvore ryepýre ha ojehu 169 tavusúpe; oñemboguapy 3 ysryguasu réra ñe'ëmokõime: guarani-ypykuéra ñe'ëme, ko'áva ojejuhu 3 tetãvorépe, ojehecháva 9 tavavusúpe; péicha avei, oĩ peteĩ ysryguasu réra ñe'ëmokõime guarani-castellano, ojejuhúva peteĩ tetãvorépe ha ojehecháva mokõi tavusúpe. Umi 32 ysryguasu réra guarani aǵaguáva ojehechava'ekue apytégui, 24 (75 %) oikotevëkuri ojehai pyahu jey Guarani Ñe'ë Rerekuapavë omboajeháicha.

2.2. Riachokuéra

Ojejuhúkuri 12 *riacho* réra ojehaíva guarani aǵagua añoitépe, ojehúva po (5) tetãvorépe, ojehecháva 16 tavusúpe tetã tuichakue. Ko'ã tendaréra apytépe, 11 ojehai guarani aǵaguápe añoite, ha peteĩ (1) oĩ ñe'ëmokõime: guarani-castellano. Umi 12 *riacho* réra guarani aǵaguápe ojehaíva'ekue, opavavete (100 %) oikotevëkuri ojehai pyahu jey Guarani Ñe'ë Rerekuapavë omboajeháicha.

1.3. Ysry'ikuéra

Ojejuhu peteĩmínte bráso réra ojehaíva guarani aǵaguápe, kóva ojehai guaraníme añoñte. Upéicha rupi (100 %) oikotevëkuri ojehai pyahu jey Guarani Ñe'ë Rerekuapavë omboajeháicha.

2.4. Ypakuéra

Ojejuhúkuri 7 ypa réra oguerekoha ipype guarani aḡagua, ojejúva 6 tetãvorépe ha ojehecháva 22 tavusúpe. Ko'ã ypa réra apytépe, 5 ojehai guarani aḡagua añoitépe, ha 2 ñe'ëmokõime: guarani-castellano. Umi 7 ypa réra oĩhape guarani aḡagua, (100 %) oikotevẽkuri ojehai pyahu jey Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ omboajeháicha.

2.5. Ypa'ikuéra

Ojejuhúkuri 9 ypa'i réra oguerekoha ipype guarani aḡagua, ojejúva 7 tetãvorépe ha ojehecháva 9 tavusúpe tetã tuichakue. Ko'ã ypa'i réra apytépe opavavete ojehai guarani aḡagua añoitépe. Umi 9 réra ojehaiva'ekue guarani aḡagua apytégui, 3 (33 %) oikotevẽkuri ojehai pyahu jey Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ omboajeháicha.

2.6. Ypa'ũguéra

Ko tembiapo ñemboguatápe ojejuhúkuri 6 ypa'ũ réra oguerekoha ipype guarani aḡagua, opavavete ojahaiva'ekue guarani aḡagua añoitépe. Umi poteĩ (6) réra oĩ peteĩ (1) Paraguái retãvorépe, ha ojehecha mbohapy (3) tavusúpe. Ko'ã poteĩ (6) ypa'ũ réra ojehaiva'ekue guarani aḡaguápe, 4 (67 %) oikotevẽkuri ojehai pyahu jey Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ omboajeháicha.

2.7. Karuguaguasu

Ojejuhúkuri 15 karuguaguasu réra oguerekoha ipype guarani aḡagua, ojejúva mbohapy (3) Paraguái retãvorépe ha ojehecháva 11 tavusúpe tetã tuichakue. Ko'ã karuguaguasu réra apytépe, 14 ojehai guarani aḡagua añoitépe, ha peteĩ (1) oĩ ñe'ëmokõime: guarani-castellano. Umi 15 karuguaguasu réra oĩhape guarani aḡagua, 13 (87 %) oikotevẽkuri ojehai pyahu jey Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ omboajeháicha.

2.8. Zanja-kuéra

Ojejuhúkuri 2 zanja réra oguerekoha ipype guarani aḡagua, mokõivéva ojehai guarani aḡagua añoitépe ha ojehecháva 2 tavusúpe tetã tuichakue. Mokõivéva réra (100 %) oikotevẽkuri ojehai pyahu jey Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ omboajeháicha.

2.9. Yvytykuéra

Ko tembiapópe ojejuhúkuri 18 vyty réra oguerekoha ipype guarani aḡagua, iñasãiva 9 tavusúpe, ojejúva po (5) Paraguái retãvorépe tetã tuichakue. Umi vyty réra apytégui, 17 ojehai guarani aḡagua añoitépe, ha peteĩ (1) oĩ ñe'ëmokõime: guarani-castellano. Ko'ã 18 vyty réra oĩhape guarani aḡagua apytépe, 11 (61 %) oikotevẽkuri ojehai pyahu jey Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ omboajeháicha.

2.10. Yvytyrusukuéra

Ko tembiapópe ojejuhúkuri irundy (4) vytyrusu réra oguerekoha ipype guarani aḡagua, ojejúva po (5) Paraguái retãvorépe, hákatu ojekuaaporã'ỹva mboyete tavusúpepa ojekuaa. Ko'ã irundyve vyty réra ojehaiva ñe'ëmokõime: guarani-castellano. Irundyvéva vyty réra ojehaiva guarani aḡaguápe, opavavete (100 %)

oikotevëkuri ojehai pyahu jey Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ omboajeháicha.

2.11. Ysrykuéra

Ojejuhúkuri 1398 ysry réra oguerékóva ipype guarani aǵagua, ko'áva iñasãi 14 Paraguái retãvore ryepýre ha avei Paraguay (tetã tavaguasu), ojehecháva 217 tavusúpe. Ko'ã teratee apytégui, 1253 ysry réra ojehai guaraníme ańónte, 139 katu ojehai ñe'ẽmokõime: guarani-castellano; irundy (4) ojehai avei ñe'ẽmokõime: guarani-pytagua ñe'ẽme, ha mokõi (2) ojehai ñe'ẽmokõi guarani-ypykuéra ñe'ẽme. Umi 1398 ysry réra oguerékóva ipype guarani aǵagua, 1112 (78 %) oikotevëkuri ojehai pyahu jey Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ omboajeháicha.

ÑE'ËPAHA

Jaikuaaporã tuichaiterei mba'eha tendakuéra réra opavavete yvypórape ġuarã, tenda ohechakáva tekopy tee ha heseve avei opaite tavaygua ipype oikóva, ha pe tendaréra guaraníme oñembohéraramo ha'etevoi oñemomba'evéva hese, jaikuaaporãháicha upe ñe'ẽ guarani ojeporueteve rupi ayvúpe, oiporúgui tyapureko, omombe'upaitéva: ko'ã tekopy tee ojehecháva tendarerakuéra guaraníme ojehaíva rysýi pukukue rehe.

Peteĩ mba'e tuichapajepéva oñemboguapýva ko tembiapópe ha'e upe ñe'ẽmokõi guarani-castellano jeporu oñembohéra haġua ko'ã tenda. Jahechamaháicha sa'ieterei ojejuhu tendaréra oñembojoparahápe guarani ambue ñe'ẽnguéra ndive, taha'e jepe ypykuéra térã pytagua ñe'ẽ.

Ojehechapaite rire kuatiakuéra ome'ëva'ekue Dirección del Servicio Geográfico Militar (DISERGEMIL), ko tembiapo jeporekagua «Tendakuéra héra guaraníva tetã Paraguáipe» ojejuhu oĩha 3945 tendaréra ojehaíva guarani aǵaguápe, ko'áva apytégui 2723 (69 %) ojehai guarani aǵaguápe ańónte; 1166 (30 %) katu, ñe'ẽmokõime: guarani-castellano; 36 (0,91 %), ñe'ẽmokõi guarani-ypykuéra ñe'ẽme; pokõi (7) (0,17 %), ñe'ẽmokõi guarani-pytagua ñe'ẽme; ha 13 (0,32 %), ñe'ẽita guarani-ambue ñe'ẽnguéra ndive. Opavavete umi 3945 tendaréra ojehaíva guarani aǵagua apytégui, 3103 (79 %) oikotevëkuri oñemoambue ijehaípe pe Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ omboajeháicha.

Ko tembiakuaarekápe, avei, ojejuhu 116 tenda ikatuhápe ojehecha guarani aǵagua oikotevëvétava jehapykueho jey tenonderãve gotyo, nahesakã porãmbáigui iñembohyapu oñemoñe'ẽnguévo ha avei ñe'ẽnguéra mamoitéguipa ou, ojehecha rupi ijehaípe nahesakãporãmbaiha, avei ikatuha rupi he'ise peteĩ térã hetave mba'e ojehechakuaávo imyanduhe, tĩgua rechaukaha rupive, jehai ymaveguare, ha hetave.

Ko tembikuaareka rupive ojehechauka guarani ñe'ẽ hekoresãiha tendakuéra opáichagua oñembohéra haġua ñane retã ryepýre; upéichante avei, tekotevëtereiha oñembohekopyahu ha oñemopeteĩ ko'ã tendak héra guarani aǵaguáva jehaipýpe; upevarã, ko tembiapo oguereko peteĩva jehupytyrãramo oñembopyahu ha oñemopeteĩvo opavavete tenda héra guarani aǵagua jehaipýpe oñemboajehaguéicha Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ mbojojahakuérape.

Tuichaiterei mba'e rupi ko tembikuaareka oñemboguatáva Ñe'ẽnguéra Rapereka Moakãharapavẽ guive, Paraguái Ñe'ẽnguéra Sãmbyhyha rehegua, rohechakuaa avei tekotevëtereiha oñemoġuahẽ ko'ã marandu opavavete umi tekotevëhápe guive, ikatu haġuáicha ojehecha ha oñembopyahu opavavete umi tendaréra guarani

ko'áǵaguápe ojehaíva, taha'e jepe umi opamba'e réra (*accidente geográfico*) térã avei umi tetãvore réra oíva guaraníme ñane retã tuichakue jave.

Jehecharã ñe'ẽrekokuáa rehegua

Ko tembikuaareka oñemboguata aja, ojejuhúkuri heta apañuã ha hetave umíva apytépe oñemyatyrõmbáma; ko'áva oiko upe temimo'ã noñemopeteĩri rupi, ojejuhu he'ise hetáva ha, upévore, hetaiterei hendápe nahesakãporãmbái añetetehápe mba'éichaitépa oñembohyapuva'erã; ko'ã mba'e hína umi omombeguéva upe jehai pyahu jey pe guarani jehaipy ko'áǵaguápe. Techapyrãramo ikatu jahecha:

1. Tĩrupigua ayvu oñemoñe'ẽ juruguáramo, sapy'ánte oñemomyanduhéva, ambue katu, ndoguerekói mba'eve. Techapyrã; Tacuati (Takuatĩ). Ko'ãichagua heta jey nahesakãmbái ndojekuaa porãi rupi upe ñe'ẽ he'iséva. Techapyrã: Pyta (Pyta térã Pytã); Ytu (Ytu térã Ytũ).
2. Ojehecha ha jejuhu heta hendáicha ojehaiha puso ryapu (puso). Techapyrã: Yroysa; Ka i; Acahay; Carapa-i.
3. Ndojekuaa porãi mba'éichapa ojehaíta «j» ryapu guaraníme. Techapyrã: Tuyuti, Teju; Mbocajaty, Mbocayaty.
4. «V» ha «b» jeporu, heta hendápe ndojeporujói: Ybaviju, Manduviyu, Capiibary.
5. Ndojeikuaa porãi rupi mba'éichaitépa ojeporuva'erã «c» térã «k» oñembohyapu joja haǵua. Techapyrã: Ykua, Ycua; Tatucua-kue.
6. Ndojekuaa porãi rupi mba'éichaitépa ojeporuva'erã «s» ha «z» oñembohyapu joja haǵua. Techapyrã: Kurusu, Curuzu; Guasu Cua, Caaguazu.
7. Ndojekuaaporãi mba'éichaitépa ojehaiva'erã «h» guaraníme. Techapyrãramo: Peguajho, Peguaho; Ybajai.
8. Ndojekuaa porãi rupi mba'éichaitépa ojehaíta umi tenda herajo'áva. Techapyrã: Pirapo-Guazu, Ñaitu Guazu; Zapatupe, Zanja pe.
9. Ojehaikuévo umi España ñe'ẽmegua tai hyapu'ỹva, ko mba'e ndajajuhúi guaraníme, péicha rupi ndojekuaa porãi upe oñemoñe'ẽta jave térã nahesakã upe he'iséva. Techapyrã: Aracanguy (Arakanguy térã Arakangy); Yhaca (Yakã térã Yháka).
10. Ojehechakuaa nahesakã porãiha tai «y» mba'éichapa ojeporúta, oñemoñe'ẽva «i» España ñe'ẽmeguáicha ha «y» (pu'ae ahy'ogua) guaranimegua; upéicharamo jepe, mokõive ko'ã pu'ae jeporu ikatu omoambue upe he'iséva: Ytay (Ytay térã Itay); Poty (Poty, Poti térã Potĩ); Pykypo (Pikypo térã Pikipo).
11. Myanduhe ndojeporúi rupi umi kuatia ojehechava'ekuépe, hetaiterei jey, ndojekuaa porãi mba'éichaitépa oñemoñe'ẽva'erã ha, upéva rupi, ojehai pyahu jeyva'erã: Tapia (térã Tápia); Zapatupe (térã Zapatúpe).
12. Puso noñemoĩri rupi heta hendápe, sapy'ánte, ndaikatúi oñemoñe'ẽ porã, ha upé-

vare, oikotevẽ ojehai pyahu jey: Say (Sa'y térã Sái); Surubiy (térã Suruvi'y).

Tendaréra ojehecharamóva

Umi tavavore réra ogueraháva mymba réra, techapyrã:

Jatevu, Jakaré'i, Jaguakái, Jurumi, Mborevirugua, Gua'akua, Toro'akã, Panambi, Ciervo-kua, Mbarigui, Mburika, Ñandukua, Mboikua, Vakahũ , Pakukua, Ñahatĩ, Mbopikua, Toroñu, Mboi'y, Ysau, Jakare, Jakarekua, Mainumby, Karumbey, Jaguajere, Kavaju'akãngue, Torokua, Karaja, hamba'e.

Tavavore réra ojehecharamoitereíva:

Mbaraka, So'okangue'i, Pejupa, Ñepytyvõ, Juruhéi, Kerambu, Tujukua, Ojopoi, Jovere, Ñanemaitei, Tatukua, Ñemi, Jere, Saguasu, Carbón-kue, Torypa, Japepo, Hakuvo, Jerovia, ha ambueve.

Techapyrã ysyrykuéra réra opavavete ohecharamóva:

Mboi'akãngue, Mboituruñe'ẽ, Mboi'ãngue, Sapatupe, Desgracia-kue, He'ẽ, Mba'ejuru'atã, Kuãirũ, Poromboye, Andai, Ovecha, Poromokõ, Mboika'ẽ, Kuñapiru, Kambuchi, Añaretã, Kachi, Guaiğui, Patula, Mboijagua, Opívo, Pakova, Py'aka, Takamby, Ka'ihópo, ha ambueve

ARANDUKAPORUPYRE

Academia de la Lengua Guaraní (2020). *Gramática guaraní*. Servilibro.

Academia de la Lengua Guaraní (2021). *Diccionario de la lengua guaraní del Paraguay*. Servilibro.

Academia de la Lengua Guaraní (2022). *Orientaciones básicas para la escritura en lengua guaraní*. Servilibro.

Academia Paraguaya de la Lengua Española (2017). *Diccionario del castellano paraguayo*. Servilibro.

Acosta Alcaraz, F. y Ferreira Quiñónez, C. (2022). *Ayvuryru / Diccionario guaraní-español / español - guaraní*. Servilibro.

Acosta, M. (04 de agosto de 2022). *Qué es un estero*. Ecología verde. Recuperado el 08 de noviembre de 2024 de <https://www.ecologiaverde.com/que-es-un-estero-2269.html>

Aguiar, J. (2021). *Glosario de gentilicios paraguayos*. Servilibro.

Appell, R. y Muysken, P. (1986). *Bilingüismo y contacto de lenguas*. Ariel S.A.

Arroyo, F. (2010). *Creciente interés geográfico por la toponimia*. Estudios Geográficos Vol.

LXXI, 268, pp. 299-309, enero-junio 2010, ISSN: 0014-1496eISSN: 1988-8546 doi: 10.3989/estgeogr.0600

Atlas Representaciones S.A. (2010). *Diccionario de la lengua guaraní*. Pressur Corporation S.A.

Ávalos Ocampos, C. (2011). *Ñe'ëryguasú guaraní-español / español guaraní*. El Lector.

Bordino, J. (06 de febrero de 2024). *Lagos: qué son, cómo se forman y tipos*. Geoenciclopedia. <https://www.geoenciclopedia.com/lagos/>

Bordino, J. (09 de septiembre de 2024). *Lagunas: qué son, cómo se forman y tipos*. Geoenciclopedia. <https://www.geoenciclopedia.com/lagunas/>

De Guaranía, F. (2005). *Diccionario guaraní-castellano / Castellano-guaraní. Avañe'ẽ poty*. Servilibro.

Definiciona. (15 de mayo de 2024). *Zanja*. <https://definiciona.com/zanja/>

DGEEC. (2012). *Censo Indígena*. <https://acortar.link/ZK7TEX>

EcuRed. (s.f.). *Cerro*. <https://www.ecured.cu/Cerro>

Ferrer, J. (mayo de 2015). *Definición de Isla*. Enciclopedia. <https://enciclopedia.net/isla/>

Folgueira, P. (2009) *La toponimia como fuente para el estudio del poblamiento altomedieval: posibilidades y limitaciones*. Tiempo y sociedad. Núm. 1, pp. 15-22, ISSN: 1989-6883.

González Torres, D. (1994). *Toponimia guaraní en Paraguay y origen e historia de pueblos*. Litocolor S.R.L.

Guasch, A. y Ortiz, D. (2008). *Diccionario castellano-guaraní / guaraní-castellano*. Centro de Estudios Paraguayos Padre Antonio Guasch (CEPAG).

Krivoshein de Canese, N. y Acosta, F. (2018). *Diccionario guaraní-español / español-guaraní*. Instituto Superior de Lenguas de la Universidad Nacional de Asunción.

Mapacarta. (s.f.). *El mapa abierto*. <https://mapacarta.com/es/>

Real Academia Española. (2023). *Arroyo*. En Diccionario de la lengua española. <https://dle.rae.es/arroyo>

Real Academia Española. (2023). *Asentamiento*. En Diccionario de la lengua española. <https://dle.rae.es/asentamiento>

Real Academia Española. (2023). *Brazo*. En Diccionario de la lengua española. <https://dle.rae.es/brazo>

Real Academia Española. (2023). *Cerro*. En Diccionario de la lengua española. <https://dle.rae.es/cerro>

Real Academia Española. (2023). *Colonia*. En Diccionario de la lengua española. <https://dle.rae.es/asentamiento>

- Real Academia Española. (2023). *Cordillera*. En Diccionario de la lengua española. <https://dle.rae.es/cordillera>
- Real Academia Española. (2023). *Estero*. En Diccionario de la lengua española. <https://dle.rae.es/estero>
- Real Academia Española. (2023). *Isla*. En Diccionario de la lengua española. <https://dle.rae.es/isla>
- Real Academia Española. (2023). *Lago*. En Diccionario de la lengua española. <https://dle.rae.es/lago>
- Real Academia Española. (2023). *Laguna*. En Diccionario de la lengua española. <https://dle.rae.es/laguna>
- Real Academia Española. (2023). *Riacho*. En Diccionario de la lengua española. <https://dle.rae.es/riacho>
- Ríos. (s.f.). *Ecología Hoy*. <https://www.ecologiahoy.com/rios/>
- Riquelme Cantero, I. (2017). Ñe'ẽ guarani jehai. Arandurã.
- Sampieri, R. et.al. (2006). *Metodologías de la investigación*. (4ª. ed.). Mc. Graw-Hill.
- Saussure, F. (1945). *Curso de lingüística general*. Losada.
- Siguán, M. y Markey William, F. (1986). *Educación y bilingüismo*. Madrid.
- Silva, R. (2016). *Diccionario general bilingüe guaraní-castellano*. Corte Suprema de Justicia.
- Trinidad Sanabria, L. (1998). *Polisíntesis guaraní. Contribución para el conocimiento tipológico de esta lengua amerindia*. Intercontinental.
- Trinidad Sanabria, L. (2006). *Gran diccionario avañe'ẽ ilustrado, guaraní-castellano / castellano-guaraní*. Editorial Ruy Díaz.
- Weinreich, U. (1974). *Lenguas en contacto, descubrimientos y problemas*. Universidad Central de Venezuela.

Ñe'ẽ | Revista de Investigación Lingüística y Cultural

Ñe'ẽ. Revista de Investigación Lingüística y Cultural es una publicación semestral de la Fundación Yvy Marãe'ỹ y del Instituto Técnico Superior de Estudios Culturales y Lingüísticos Yvy Marãe'ỹ, que impulsa la difusión de conocimientos científicos sobre las lenguas y las culturas, a fin de contribuir en la visibilización, la promoción, la defensa y el fortalecimiento de la ecología lingüística y cultural paraguaya y mundial.

Como miembros del Consejo Editorial y del Consejo Científico se encuentran académicos e investigadores de diversas universidades de Paraguay y otros países de América y Europa. Son especialistas que vienen apoyando la labor de Yvy Marãe'ỹ desde hace varios años, participando como ponentes en seminarios, conversatorios, talleres; asimismo, divulgando artículos en los libros publicados por la entidad.

Objetivo general

La revista Ñe'ẽ tiene como objetivo difundir artículos, reseñas de investigaciones, ponencias y entrevistas sobre temas lingüísticos y culturales a nivel nacional e internacional, que ayuden a la visibilización, defensa, revitalización y promoción de la diversidad lingüística y cultural, a fin de coadyuvar en la construcción de una sociedad más inclusiva, democrática, pluricultural, plurilingüe e intercultural.

Objetivos específicos

- Unir esfuerzos de investigadores de Paraguay y del exterior para la difusión de investigaciones científicas en el área de las lenguas y las culturas.
- Contribuir en la generación de conocimientos científicos y críticos que puedan ayudar a la aplicación de las políticas lingüísticas y culturales efectivas, a nivel nacional e internacional.
- Difundir artículos nacionales e internacionales originales con rigor científico para elevar el nivel de desarrollo de las investigaciones en el país y la región.
- Generar un espacio para la difusión de artículos científicos, ponencias, reseñas de investigación o entrevistas, de manera de coadyuvar en la defensa, revitalización, normalización y promoción de las lenguas indígenas, como también las lenguas minorizadas y minoritarias en general.
- Apoyar, a través de la investigación, el proceso de estandarización, modernización y normalización del uso de la lengua guaraní, especialmente la variedad paraguaya.
- Impulsar, a través de la investigación, la generación de políticas que impulsen el buen vivir, catalizado por las lenguas y culturas indígenas, como un aporte a la humanidad.